

Sepedi

#NYP2030

PHOLISI YA BOSETŠHABA YA BAFSA 2020-2030

Ngwagasome wa go akgoiša dipelo tša tlhabollo ya bafsa tša maleba

women, youth &
persons with disabilities
Department:
Women, Youth and Persons with Disabilities
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

LENANEOTLHOPHO

I.	KETAPELE KA TONA	4
II.	KETAPELE KA MOTLATŠATONA.....	5
III.	DITEBOGO KA MOLAODIKPHAREPHARE	6
1.	KE KA LEBAKA LA ENG GO NA LE PHOLISI YA BOSETŠABA YA BAFSA YA AFRIKA BORWA?	7
2.	TLHALOŠO LE PROFAELE YA BAFSA BA AFRIKA BORWA	8
3.	TLHOHLELETŠO YA PHOLISI	8
3.1	Ponelopele	8
3.2	Morero	8
3.3	Nepo.....	8
3.4	Maikemišetšo	8
3.5	Poelo tša Pholisi tseo di Kganyogwago.....	8
3.6	Mehola le Dikokwane.....	9
4.	TŠWELOPELE YEO E DIRILWEGO KGAHLANONG LE DIPHOLISI TŠA GO FETA	10
5.	DITLHOHLO TŠEO DI PHEGELELAGO TŠA GO AMA BAFSA	12
5.1	Kelo tša godimo tša bao ba tlogetšego sekolo le phethogo ya fase ya go tloga sekolong go ya mošomong	13
5.2	Maemo a fase a bokgoni le bokgoni bja go se swane.....	13
5.3	Tlhokego ya mešomo ya bafsa yeo e atilego ga le moya wa fase wa bogwebi.....	14
5.4	Dipoelo tša bophelo bjo bo fokolago bja mmele le monagano, go akaretšwa le ditlamorago tše dimpe tša leuba	16
5.5	Diintasteri tseo e sego tša šomišwa tša setšo le botlhami	17
5.6	Go senyega ga kgokagano ya setšhaba le baagi ba mafolofolo	17
5.7	Tlhabollo ya bafsa yeo e sa fiwego thušo yeo e lekanego le ditirelo tša dikgokagano tša maemo a fase	18
6.	DIKAROLO TŠE BOHLOKWA TŠA PHOLISI	18
6.1	THUTO YA BOLENG, BOKGONI LE DIBAKA TŠA BOBEDI.....	18
6.1.1	Go netefatša phihlelelo ya bohle ya ECD ya boleng le mananeo a thuto go bohle	19
6.1.2	Tlhabollo ya barutiši le tshekatsheko ya kharikhulamo go godiša tharollo ya mathata, bokgoni bja go thwalwa mešomong le tlwaelo ya 4IR	19
6.1.3	Go šomiša mananeo a mehutahuta a dinamolo tša pejana mo tlabollong yeo e itekanetšego ya bafsa	19
6.1.4	Go fana ka dibaka tša bobedi go thuša phethagatšo le tšhomišano le metheo ya thuto	20
6.1.5	Tlhabollo ya boithutela tša theknikale, theknolotši, le makala a tšweletšo a ekonomi ga mmogo le thekgo yeo e tšwelago pele ya bafsa bao ba nyakanago le mešomo	20
6.1.6	Go fana ka tlhabollo ya kgetho ya mošomo wa theknikale, theknolotši le makala a tšweletšo a ekonomi	21
6.1.7	Go oketša menyetla ya tlhabollo ya bokgoni bja boleng bja morago ga sekolo go bohle	21

6.2 PHETOGO YA EKONOMI, BOGWEBI LE TLHOLO YA MEŠOMO	22
6.2.1 Go šomiša dikokwane tša pele tša Mopresidente tša thwalo ya bafsa tlihabollong ya bafsa yeo e tletšego	22
6.2.2 Go tsebiša letseno la Motheo la bafsa ka moka bao ba sa šomego	23
6.2.3 Go šomiša tšeo di beetšwego thoko go bafsa go ralala le makala	23
6.2.4 Go šomiša mananeo a thwalo ya bosetšhaba ao a kaonafaditšwego go fa bafsa menyetla ya maleba ya mešomo (Leano la go Thwala ka Bontši)	23
6.2.5 Akaretša bafsa mo phetolelong ya lefase, tlihabololo ya metsemagae, le mo temothuong	23
6.2.6 Go thekga diekonomi tsa metsetsetoropo le metsemagae go fetola ekonomi, tlhoho ya mešomo, le palo ya godimo ya go thwalwa mešomong.....	24
6.2.7 Hlabolla le go thekga dikgwebo tša bafsa le ditirišano	24
6.3 KGOTHALETŠO YA GO ITEKANELA MMELENG LE MONAGANONG	25
6.3.1 Go thekga mokgwa wo o lokilego wa lephelo	26
6.3.2 Go kgothaletša go itekanela monaganong magareng ga bafsa.....	26
6.3.3 Go lwantšha tšhomišompe ya dinotagi magareng ga bafsa.....	27
6.3.4 Go fokotša dikgaruru tša go ya ka bong le Polao ya basadi	27
6.3.5 Go kgothaletša ditokelo tša bophelo bja thobalano le pelego	27
6.3.6 Go fokotša ditlamorago kgahlanong le mauba.....	28
6.4 KGOKAGANO YA LEAGO LE KAGO YA SETŠHABA.....	28
6.4.1 Go šomiša mokgwa wa kakaretšo mo hlomamišong ya kwano ya leago le kago ya setšhaba	29
6.4.2 Go thekga ka botlalo le go oketša Lenaneo la Bosetšhaba la Tirelo ya Bafsa	29
6.4.3 Go ruta bafsa mekgwa ye mebotse ya molaotheo yeo e hlohletšago boitšhupo bja Afrika Borwa.	30
6.4.4 Go thekga bafsa ba Afrika Borwa go lwantšha mekgwa yohle ya kgethollo go akaretšwa le ya bosemorafe	30
6.4.5 Go tliša boetelapele le bodudi bja mafolofolo magareng ga bafsa	30
6.4.6 Go katološa le go abelana ka didirišwa tše di lekanego tša dipapadi tša kgapeletšo tša dikolo le setšhaba	31
6.4.7 Go šomiša Phetogo ya Bone ya Diintasteri go hlohleletša Tshwaragano ya Leago, le Kago ya setšhaba .	31
6.5 DIDIRIŠWA TŠEO DI PHETHAGETŠEGO LE GO HWETŠAGALA TŠA TLHABOLLO YA BAFSA	31
6.5.1 Matlafatšo ya didirišwa tša bafsa	33
6.5.2 Mošomo wa bafsa o swanetše go bonwa bjalo ka mošomo wa botsebi	34
7. MEKGWA YA TEKOLLO LE TSHEKATSEKO	34
8. THUTO	34
9. METHOPO	35

i. KETAPELE KA TONA KA KANTORONG YA MOPRESIDENTE YA BASADI, BAFSA LE BATHO BA BA NAGO LE BOGOLOFADI

Tlhabollo ya pholisi e ka ga go fetola maphelo, le go swaragana le bošoro bjo bogolo bjoo bafsa ba itemogelago bjona ka baka la go se hwetše mešomo, bjale ka bao ba senago bokgoni, bao ba nago le bokgoni goba bao ba nago le thuto ya godingwana le ditaba tše dingwe tša ekonomilleago. Tše di hloka boetapele bjo bo phethagetšego le tšhomišano. Taolo ya botshelala e beetšwe thoko tsebišong ya Mopresidente Cyril Ramaphosa ya tlhomo ya Kgoro ye mpsha ya Basadi, Bafsa le Batho ba go ba le Bogolofadi. Kgoro ye e hlomilwe ka leano la go eta pele, thekga, šomišana, lekola le go sekaseka taolo ya tlhabollo ya bafsa go ralala le makala ao a fapafapanego a dikarolo ka moka tša setšhaba. Go aba boetapele bjo, ye nngwe ya ditaelo tše bohlokwa tša kgoro ke go hlama pholisi le melao ya tlhabollo ya bafsa.

Go ya ka se se lego ka godimo, tšweletšo ya go hlama Pholisi ya Bosetšhaba ya Bafsa (NYP) 2020-2030, e tlile ka moragonyana ga kakaretšo ya Tshekatsheko ya Mengwaga ye 25. Ka 2019, morago ga go thwalwa bjalo ka Tona ka Kantorong ya Presidente ya Basadi, Bafsa le Batho bao ba nago le Bogolofadi, ke ile ka hloma Sehlopha sa Kaelo ya Thekinikale sa makala-ntši (TRT) go eta pele le go kgokaganya tlhabollo ya pholisi ye mpsha ya naga. Bohlokwa bja go ba le dikemedi makaleng ao a fapanego, ke ka baka la gore NYP 2030 ga se fela pholisi ya mmušo, eupša ke boikgafo bja setšhaba mo tlhabollong ya bafsa. Go bohlokwa go lemoga gore NYP ya Afrika Borwa e ile ya sekasekwa nakong ya ge ekonomi ya a rena e be e theošwa, phuhlamo ya ekonomi le tshenyo ye šoro ya leuba la Khoronavirase (Covid-19), yeo e hlotšego tlhakatlhakano lefaseng ka moka – e tšhošetša maphelo le boiphedišo. Ka baka la leuba, go dira pholisi go be go raragane ebile go le boima. Re ile ra swanela ke go fetola tebanyo ya rena, fokotša motheo woo re rulaganyago go wona, gomme le metheo ya rena ka moka bjale e amogela tlwaelo ye mpsha ya bjale. Re swanetše go šireletša setšhaba ka kakaretšo, gagologolo bafsa, kgahlanong le ditlamorago tše dimpe tša ditlhohlo tša ekonomi le dilo tše dingwe ka moka tšeo di sego tša loka tšeo di ba amago.

Bafsa ba be ba šetše ba hlokomologilwe pele ga COVID-19, fela go phulega go okeditše seemo sa bona se sešoro. Thuto ya bona e ile ya šitišwa, bontši bja beelwa thoko setšhabeng, ba belaela, ebile ba gatelegile menaganong ka baka la kiletšo ya mosepelo. Dikgaruru tša Bong le Dipolao tša Basadi (GBVF) le tšona di oketšegile, phepompe e fokoditše bogona bja dijo tša maleba tša phepo, go bile le tlhalelo ya ditirelo tša boitekanelo bja tša thobalano le tswalo, gomme le bao ba bego ba nyakana le mešomo ba be ba sa kgone go dira seo ka gona ba ile ba tswalelelwa ka ntle go tša ekonomi; mola dikgwebo tša bafsa di ile tša lahlegelwa ke letseno leo le ilego la tšhošetša boiphedišo bja bafsa.

Seo se tshwenyago le go feta ke gore Setatamente sa Pholisi ya Tekanyetšo ya Pakagare se tšweleditše gore go letetšwe gore ngwageng wo ekonomi ya naga e tla fokotšega ka 7.8%, ka ditahlegelo tša mešomo tše šoro kudu. Ekonomi ya Afrika Borwa ga e bonale e tla boela sekeng mo mengwageng ye mebedi go ya go ye meraro yeo e tlogo. Re amogela ditekanyetšo ka moka tša maphelo le ekonomi-leago tšeo di tsebagaditšwego ke Mopresidente tša go swaragana le leuba, go akaretšwa ditsenogare ka gare ga Economic Reconstruction and Recovery Plan. Tše di dira boipileišo bja gore bafsa ba tšee karolo ye kgolo mo ekonoming ka go bea pele diSMME le ditirišano le leano la bokgoni leo le nepišetšego bafsa. Di tla thekga malapa ao a lego bokoa, dikgwebo le batho bao ba itlhokelago ka baka la go hloka mešomo le mathata ao a fapafapanego a leago mo nageng.

Go baamegi ka moka go ralala le naga bao ba tšeerego karolo leetong la rena la go hlama NYP 2020-2030, re leboga boikgafo bja lena. Le ge go bile le ditšhitišo tša dipoledišano tša tshepedišo ka ga dikiletšo tša mosepelo, go ile gwa boledišanwa le baamegi ba bantši. Ke rata go leboga mošomo wa boikgafo le boitapišo bja bohle bao ba amegilego phathagatšong ya mošomong wo, gagolo Lekala la Bosetšhaba la Tlhabollo ya Bafsa le maloko ka moka a TRT. Go tšeakarolo bja dikgoro tše dingwe tša mmušo go netefaditše gore pholisi e lekanetše le go araba dikgoba tšeo di hlathilwego. Go ba le seabe go sego gwa lekana ga National Youth Development Coordinating Forum, mekgatlo ya setšhaba ka kakaretšo, barutegi, mekgatlo ya dinyakišišo, kgwebo, mekgatlo ya go direla bafsa le yeo e etwago pele ke bafsa ga mmogo le dihlopha tša bafsa le mekgatlo ya baithuti, e retwa kudu. Ke holefela fore pholisi ye e šoma bjalo ka kaelo go bafsa ka moka le baamegi ba maleba mo sekgobeng sa tlhabollo ya bafsa. Maitapišo a rena ka moka mo go direng gore tlhabollo ya bafsa e be nnete, a dira motheo wa mmakgonthe wa Afrika Borwa ya katlego le bophelo bjo bokaone go batho ka moka.

ii. KETAPELE KA MOTLATŠATONA KA KANTORONG YA MOPRESIDENTE YA BASADI, BAFSA LE BATHO BA BA NAGO LE BOGOLOFADI

Mo Afrika Borwa, bafsa ba bopa palo ya ka godimo ga karolo ya tee go tharo ya baagi, ka bao ba lego sehlopheng sa mengwaga ye 15 go ya go 34 ba bopago 37% ya baagi (2020 Statistics South Africa Mid-term Population Survey). Ge re ela se hloko, bafsa ba tšwela pele go lebana le ditlhohlo tše šoro, gomme tše bohlokwa magareng ga tšona ke bothata bja tlhokego ya mešomo. Ga se lenyatšo gore tlhohlo ye e fihlelletše dikarolo tše kotsi. Quarterly Labour Force Survey (QLFS) ya kotara ya mathomo ya 2020 e šupa gore kelo ya bao ba hlokago mošomo e eme go 30.1%, e bego ele palo ya godimodimo ya ba go hloka mošomo go tloga ka 2008. Seo se tshwenya kudu, kelo ya tlhokego ya mešomo mo bafeng ba mengwaga ya go tloga ka 25 go ya go 30 e be e feta gabedi ya sehlopha sa bao ba lego mengwageng ya go tloga go 45 go fihla go 54 (37.3% vs 17.5%). Go swenyega le go feta ge o lebelela kelo ya tlhokego ya mešomo ya bafsa ba mengwaga ya magareng ga 15 le 24, yeo e emego go 59.0% kotareng ya pele (Q1) ya 2020, seo se šupa gore ka gare ga bafsa ba 10 bao e ka bago ba 6 ba be ba sa šome.

Seswantšho se se sa ka godimo se a nyamiša, mo mengwageng ya magareng ga 15 le 24; bao ba bego ba sa šome, ba le dithutong goba tlhahlong (NEET), e be e eme palong yeo e hlobaetšago yeo e ka bago dimilione tše 3.5. Kelo ya tlhokego ya mešomo e ko godimo go bafsa ba basadi, ka bafsa bao ba lego dinagamagaeng ba itemogela ditlhohlo tše di fapanago le tša bao ba lego ditoropong. Godimo ga moo, batho bao ba nago le bogolofadi ba tšwela pele lebana le ditlhohlo tše dikgolo ge go etla mabakeng a mešomo ka ke go na le kgonagalo ya gore ba se akaretšwe mo setšhabeng le go tlhokomologwa.

Tše tša ka godimo ga se dipalopalo fela, ge motho a thoma go beya difahlego go dinomoro tše ka moka, bothata bo fetoga nnete. Ba ke batho ba go ba le dikholofelo, ditoro, le bokgoni, ba go ba le seabe mo ditšhabeng tša ga bo bona le mo nageng. Seemo sa bafsa ba se sentšwe le go feta ke go phulega ga leuba la Coronavirus ka 2020, yeo e tšhošetšago boiphedišo bja bona, kudukudu bafsa bao ba nago le malwetši. Seemo se raragane le go feta ge go elwa tlhoko bogale bja phuhlamo yeo e tšweletšego ya lefase ka moka yeo go holofelwago gore e tla ba e kopana.

Pholisi ye ya Bosetšhaba ya Bafsa (NYP) ya 2030, e šišinya bohlokwa bja dipholisi tša go fapafapana go tiiša tlhabologo, maatlafatšo, le go tia ga bafsa ba rena ka nako ya leuba le ka morago ga lona. E thekga tlhokego ya bakgathatema ba bohlokwa mo setšhabeng, e lego mmušo, makala a setšhaba a praebe le a bosetšhaba, go tiiša boikgafo bja ona bja go bea tlhabollo ya bafsa pele. Le ge makala a go fapana a ikarabela go leuba, go bohlokwa gore mošomo wa rena e lebelele go netefatša boikarabelo le go bontšha dipoelo le ditlamorago tše di botse, tše di tlogo tšea lebaka le letelele. Re dumela gore go akaretša bafsa bjalo ka batšeakarolo ba mahlahla, e tla ba tsela ya maleba ya go tsošološa le go akgofiša maatlafatšo ya bona ya ekonomileago.

Karabo ye bohlokwa le leano la tlhabollo ke go netefatša bokgoni bja setheo go akgofiša tlhabollo ya bafsa le tirišano magareng ga mmušo, kgwebo, setšhaba ka kakaretšo, le bafsa. Se se bohlokwa ka ge naga e šoma ka lebelo go swaragana le ditlhohlo tše di tšwelelago tše di lebanego le sekgoba sa bafsa, go buna dikenywa tša setšhaba sa bafsa seo se golago ka gona go iša Afrika Borwa pele.

Ke tloga ke itumela kudu gore Kgoro ya Basadi, Bafsa le Batho bao ba nago le Bogolofadi ge le sekaseka NYP, le rerišane kudu le bafsa ga mmogo le mekgatlo yeo e etilwego pele ke bafsa le yeo e direlago bafsa go ralala le makala. Ditherišano tše di dirilwe ka moya wa dikamano magareng ga mebušo, le maiteko a go aga kgwerano ye maatla ya leago yeo e tlogo netefatša gore tshekatsheko ya NYP ke matsapa a seboka, ao a agilwego godimo ga dikabelo go tšwa makaleng ka moka a setšhaba. Se, ntle le pelaelo, se tla netefatša go rwala maikarabelo ga baamegi ka moka ba botlhokwa go bafsa. Nna ka bonna ke ikgafa, go thekga Lekala la Bosetšhaba la Tlhabollo ya Bafsa la DWYPD go netefatša gore le tšweletša modiro wa tekolo le go tshekatsheko ya go šala morago tšhomišo ya NYP 2030 ka tshwanelo.

iii. Ditebogo ka Molaodikakaretšo

Kgoro ya Basadi, Bafsa le Batho bao ba nago le Bogolofadi (DWYPD) e leboga boetapele bjoo bo abilwego ke Tona le Motlatšatona tlhamong ya Pholisi ya Bosetšhaba ya Bafsa 2020 – 2030. Seabe se segolo sa go hlama tokomane ya motheo le go netefatša boleng bja kgatišo y mafelelo yeo e dirilwego ke Ngaka R. Bernice Hlagala, Mna. Emmanuel Kganakga, Mna. Calvin Mkasi, Oltman Fourie, Mna. Rudzani Neshunzhi, Mologadi Leboho, Mdi. Aluwani Mudau, Mdi. Nhlanhla Manzini le Mna. Nkululeko Mahlangu se a lebogwa. Kgoro e leboga gape tirišano yeo e tiilego ya Setheo sa Matlotlo a Setšhaba sa Ditšhabakopano (UNFPA), ka fase ga boetapele bja Molaodi wa Naga Mdi. Beatrice Mutali, Mdi. Tlangelani Shilubane le Mdi. Precious Magogodi. Tebogo yeo e kgethegilego go maloko a Sehlopha sa Kaelo ya Theknikale, bao ba bego ba rwele maikarabelo a bona e bego e le go lebelela projekeye le go netefatša ditherišano le baamegi ba maleba. Dikemedi tša TRT go akaretšwa: Mdi. Lato Mabaso (COGTA), Mdi. Laila Ncwana (DTIC), Mdi. Pebetse Maleka (Kgoro ya Matlotlo a Bosetšhaba), Mdi. Hanlie Nel le Mna. Fanani Manungu (DPSA), Mdi. Rebecca Sikhosana (DHET), Mdi. Kgomotso Moalusi le Mna. Surprise Mokgope (DWYPD), Mdi. Malebo Mekoa, Mdi. Sandisiwe Tsotetsi (NYDA), Mna. Thembinkosi Josopu (SAYC), Mdi. Sino Moabalobelo (BUSA), Mna. Luvuyo Manyi le Mna Thobela Maponya (BBC), Mohu Ngaka KJN Karel (UNISA), Profesa Arianne De Lanoy (UCT – SALDRU), le Ngaka Raymond Raselekoane (UNIVEN). Bahlankedi go tšwa Lekgotleng la Dinyakišišo tša Thutamahlale a Botho (HSRC): Dingaka Mokhantšo Makoe, Precious Tirivhanu, Mathias Fubah Alubafi le Ntombizodumo Mkwana, le bona ba šomile kudu go hlama go mpshafatša tokomane ye.

Go netefatša go ba beng ga bosetšhaba le kamogelo ya thekgo, go bile le dikopanotherišano tšeo di tseneletšego ka dinepo tša bafsa lekaleng la bosetšhaba la dikgoro tša mešomo, Dikantoro tša Ditonakgolo diprofenseng ka moka tše senyane, mebasepala, setšhaba ka kakaretšo le mekgatlo ya lekala la praebetega mmogo le bafsa ka bo bona ka nama le ka mokgwa wa inthanete. Dipoledišano tša nnete tšeo di se nago go fihla go tšwa dikgokaganong tše dintši tša ditherišano, pheletšo ya tšona e bile dikabelo tše bohlokwa ka baamegi ka moka ba bohlokwa, di a amogelwa. Ka moka ba tšweleditše ditemošo tša go bonala mo tabeng tšeo di amago bafsa ba banna le basadi mo Afrika Borwa le go nontšha tokomane ya pholisi. Kgoro e botile baamegi ka moka, ka o tee ka o tee le ka sehlopha, go tšwela pele go abelana tshedimošo le go tsebagatša pholisi ye, go fihlelela bafsa ba bantši ka moo go kgonegago.

NYP 2030 e thekgilwe ka dintlha tše hlano tše di latelago tša pholisi, ka *Fourth Industrial Revolution (FIR)* e hlathwago bjalo ka morero woo o arolago dintlha tše tša dipholisi:

- a) Thuto ya go le boleng, bokgoni le dibaka tša bobedi.
- b) Phetogo ya ekonomi, bogwebi le tlholo ya mešomo.
- c) Kgotheletšo ya go itekanela mmele le monagano go akaretšwa phokotšo kgahlanong le le-/mauba.
- d) Kgokagano ya leago le kago ya setšhaba.
- e) Didirišwa tšeo di phethagetšego le go hwetšagala tša tlihabollo ya bafsa.

Go šomiša NYP2030 ka botlalo, Kgoro e tla hlagiša tshepedtšo ya M&E. Re ipotetše go baamegi ka moka go kopana le rena, mo go thomeng tšweletšo ya maemo a godimo, poelo, le ditšhupo tša kamano go šala morago tšhomišo ya NYP 2030. Tona le Motlatšatona ba Kantoro ya Mopresidente ya Basadi, Bafsa le Batho bao ba nago le Bogolofadi, ba tiišeditše boikgafo bja bona bjalo ka dithwadi tša sepolitiki tša tlihabollo ya bafsa, go tšwela pele go lebelela akgofišo ya tšhomišo. La mafelelo, re kgothaletša baamegi ka moka go tšwela pele go bea maatlafatšo ya bafsa le go šomiša NYP 2030 bjalo ka sedirišwa se bohlokwa sa thekgo, seo se nyakago go dira phetogo ye botse mo maphelong a bafsa ba rena.

1. GORENG PHOLISI YA BOSETŠHABA YA BAFSA YA AFRIKA BORWA?

Pholisi ya Bosetšhaba ya Bafsa ya 2020-2030 (NYP 2030) ke pholisi yeo e ralalago le makala yeo e nepišitšego go tšweletša dipelo tše di botse tša tlhabologo ya bafsa maamong a selegae, profense, le a bosetšhaba mo Afrika Borwa. E hlamilwe ke DWYPD ka tšhomišano le baamegi ba mmalwa le bafsa. Ke pholisi ya bafsa ba go fapafapana ba naga, e hlamilwe ka maikemišetšo a go phošolla diphošo le go hloka toka ga moragorago ga mmogo le go lebelelana le ditlhohlo tše difsa le tšeo di tšwelelago tše ba lebanego natšo. Pholisi e hlamilwe ge lefase ka moka le be ikarabela go leuba la Covid-19 leo le bego le na le ditlamorago tše mpe tša ekonomiboago le tlhaloganyo go yo mongwe le yo mongwe, go akaretšwa le bafsa. Mopresidente o tsebagaditše Leano la Kagolefsa le Pušetšo ya Ekonomi go fokotša dipelo tše mpe tša leuba. Pholisi e amogela gore go hlokwafolefsa ga didirišwa go tla akaretša tlhabollo ya bafsa, go elwa hloko tše dingwe tša ditlamorago tšeo di bego di sa letelwa tša gore leuba le tsene gare ga dithuto ya bafsa, go tšea karolo go tša ikonomi, le go itekanela mmeleng le tlhaloganyong. Seemo sa bjale sa ikonomi se ala monyetla wa go fetola le go aga lefsa ga ikonomi go akaretša kudu le tekatekano.

Pholisi ye ya bafsa ya 2030 e agilwe godimo ga diNYP tša pele le tša bobedi tša Afrika Borwa, tšeo di akaretšego mengwaga ya 2009-2014 le 2015-2020. E kaonafatša le go hlabolla dipholisi tša peleng ka go hlagiša ditlhohlo tša bjale le tše difsa tšeo bafsa ba Afrika Borwa ba kago itemogela tšona. E ela hloko dinnete tša morago tšeo naga e lebanego natšo, gagologolo kgolo yeo e nanyago ya ikonomi le ditlhohlo tša Afrika le lefase lohle leo le tlhabologago. NYP 2020 – 2030 e šupa gape letlotlo la bokgoni bja bath oleo le bonwago mo bafsens bjalo ka bokgoni bjo bo sego bja šomišwa bjo bo swanetšego go šomišwa go hola setšhaba ka moka.

Pholisi ya Bosetšhaba ya Bafsa (2020-2030) e hlohleeditšwe ke dipholisi tša go fapafapana tša bosetšhaba le tša boditšhabatšhaba le ditlhako tša peamelao. Ditlhako tša Bosetšhaba di akaretša Molaotheo wa Afrika Borwa, Leano la Tlhabollo ya Bosetšhaba (NDP 2030), Tlhako ya Bosetšhaba ya Tirelo ya Bafsa (2002), Molao No. 54 wa 2008 wa Setheo sa Bosetšhaba sa Tlhabollo ya Bafsa (NYDA), NYP 2015 – 2020, pego ya tekanyo ya pakagare ya tšhomišo ya NYP 2015 – 2020, Tshekatsheko ya Mengwaga ye 25, le Leano la Kagolefsa le Pušetšo ya Ekonomi. Ditlhako tša boditšhabatšhaba di akaretša Lengwalo la tumelelo la Bafsa ba Afrika (2006), Lenaneo la Tiro la Lefase la Ditšhabakopano la Bafsa go ya go ngwaga wa 2000 le go feta (1995), Dinepo tša Tlhabollo yeo e Swarelelago (SDG), Lengwalo la tumelelo ya Bafsa ba Afrika (2006), thulaganyo le leano la Kgwebo ya SADC, Leano la Tiro ya Kgweranoditšhaba ya Maatlafatšo ya Bafsa, le tše dingwe tša didirišwa tša bosetšhaba le tša boditšhabatšhaba.

NPD e tlangwa ke ponelopele ya Molaotheo ya setšhaba seo se atlegilego, sa temokrasi, seo se se nago kgethologanyo ya bong, se se nago kgethologanyo ya semorafe, gomme seo se lekalekanego. Ka 2030, leano le nyaka go hlola setšhaba seo se akaretšago seo se agago godimo mabokgoni a badudi ba sona ba go ba le mafolofolo. E agilwe tumelong ya gore bafsa ba Afrika Borwa ba na le bokgoni bja go fokotša bodiidi le go se lekalekane mo mengwageng ye lesome yeo e tlogo. Seo se hloka tebelelo-lefsa – yeo e katologago badudi ba go se be le mafolofolo kakaretšong setšhaba go tša leago le ikonomi moo batho e lego dithwadi tša mafolofolo tlhabologong ya bona, ba thekgwa ke maemo ao a kgontšhago.

Pholisi ye e šišinya ditsenogare tšeo di sepetšago tlhabologo yeo e tletšego, ya maleba, ya bafsa bjalo ka batho le bjalo ka maloko a malapa, metse, setšhaba sa Afrika Borwa le lefase ka bophara, ka go lemoga gore ge bokgoni bja bafsa bja go hlola, bohlole, mahlaha, tsebo, le bokgwari di šomišwa botse, Afrika Borwa e ka tlhatlošwa ya tšwa mo ditlhohlong tše tharo tša bodiidi, hlokego ya mešomo, le go se lekalekane. Ka go realo, NYP 2030 e beeletša kaonafatšong ya bokgoni bja go fetola ikonomi le naga.

Bjalo ka karolo ya tsela ya tiragatšo, Leano leo le Swaraganego la Tlhabollo ya Bafsa (IYDS) le Tlhako ya Tekolo le Tshekatsheko (M&E) di tla tšweletšwa mo dikgweding tše nne (4) morago ga tumelelo ya pholisi. IYDS e tla bolela ka botlalo ka moo baamegi ba go fapafapana ba tlogo kopanya maiteko a bona tšhomišong ya ditsenogare tšeo di hlathilwego. Tlhako ya M&E e tla aba sehlopha sa ditšhupo tša maemo a godimo go šala morago tšhomišo ya pholisi ka go šomiša baemedi go ralala le makala dikarolong ka moka tša mmušo. Kgoro ya Basadi, Bafsa le Batho bao ba nago le Bogolofadi (DWYPD) e tla kgatha tema ya yona ya pušo ya tekolo, tshekatsheko le tekanyetšo ya NYP 2030, ka go realo e netefatša go rwala maikarabelo mo bafsens.

Go kgontšha bafsa go tšweletša le go lemoga bokgoni bja bona, pholisi e efoga ditharollo tša ka pejana tšeo di tlošago šedi ditabeng tšeo di raranego tša setheo le tša tshepedišo. Ka go realo ga ya swanelwa go bonwa bjalo ka tharollo ya ditlhohloka tšohle tša tlhabollo ya bafsa, fela bjalo ka sedirišwa sa thekgo seo maikemišetšo a sona e lego go netefatša gore go ralala le maemo ka moka a setšhaba, tlhabollo ya bafsa e bewa pele. Ka go realo, pholisi e hlaloša bohlokwa bja go akgofiša tšhomišo ka go oketša ditsenogare tše mmallwa tša go ba le khuetšo ye kgolo go fihlelela bontši bja bafsa ba Afrika Borwa. Se se fihlelelwa ka go tsebiša ditsenogare tše difsa, go maatlafatša tšeo di lego gona, le go šomišana le bakgathatema ba bohlokwa koketšong le tšhomišong. Boikgafo bjoo bo bonalago, kabo ya didirišwa, go dira, le go tšea maikarabelo ga baamegi bohle, go šoma ka tirišano le bafsa, go tšwela pele go ba bohlokwa.

2. TLHALOSO LE PROFAELE YA BAFSA BA AFRIKA BORWA

DiNYP tša 2009, 2015 le 2030 di hlaloša bafsa go ba batho bao mengwaga ya bona e lego magareng ga 14 le 35. Le ge dilo tše dintši di fetogetše bafsa kudu mola go thomago temokrasi ka 1994, lebaka la tekanyetšo ya mengwaga ye 35 ga se la šo le fetolwa ka baka la bohlokwa bja gore go boledišwe go se lekalekane ga nako yeo e fetilego mo nageng. Tlhalošo ye ya bafsa e sepelelana le yeo e lego ka gare ga Lengwalo la Tumelelo la Bafsa ba Afrika ya mengwaga ya magareng ga 15 le 35 (Khomišene ya Kopano ya Afrika, 2006). Go ya ka Dipalopalo tša Afrika Borwa (2019), bafsa ba mengwaga ya magareng ga 15 le 35 ba bopa dipersente tša go feta tše 37 tša badudi ba naga (20 640 722).

Bafsa ba emela sedirišwa se maatla sa naga, ge fela ba thekgwa ebile ba dumelelwa go ba maloko a setšhaba ao a tšeago karolo. NDP 2030 e bega gore: "...go ba le badudi bao ba lekanego ba bafsa go ka ba le mohola, ge fela bontši bja bao welago mengwageng ya go šoma ba šoma. Bothata ke go fetoletsa se go ba karolo ya dipalopalo tša bosetšhaba/setšhaba. Se se tla kgonega ge fela palo ya bao ba lego mengwageng ya go šoma ba ka thwalwa mešomong yeo e atlegago" (2012:98). Le ge go le bjalo setlwaedi sa setšo-leago, dipolitiki le ekonomi di tšwela pele go kgaphela ka thoko bafsa ba Afrika Borwa, ka go tšea bokgathatema bja dipolitiki le ekonomi go ba tokelo ya batho ba bagolo, ke ka baka leo hlokego yeo e tšwelago pele ya dipholisi le tšhomišo ya ditlhako tšeo di elago hloko dingongorego tša bafsa.

Ka go gopodišiša/ hlaleng ditsenogare tša bafsa; ditsenogare tšeo di nepištšwego go bafsa di a hlokega go dumelela bafsa ba Afrika Borwa ka moka go kgatha tema mererong ya setšo-leago, ekonomi le dipolitiki. Ka gona, go swana le di-NYP tša peleng, NYP 2030 e amogela gore bafsa ga se sehlopha sa go swana, ka gona e šomiša mokgwa woo o fapanego, woo o thekgago ditsenogare tšeo di nepilego go ya le ka dihlopha tša mengwaga (mohl: ba go tšwa mahlalagading kgahlanong le bafsa bao ba godilego), morafe, bong boemo bja bogolofadi, tikologo, boemo bja dithuto, seemo sa bong, bokoa le boikgafo/bokotsi. Dihlopha tšeo di itšego tša bafsa ka gare ga sehlopha seo se phatlaletšego sa "bafsa" di tsebagatša ditlhohlo le dinyakwa tša bona tše itšego tša go fapafapana, go fa mohlala, seemo sa bong sa LGBTIQ+ mo bafsenseng se ka hlola mapheko a go se akaretšwe go tša ekonomi le leago tšeo di amanago le go tšea karolo ga go se lekalekane le go gobošwa phatlalatša (Nyeck, Shepherd, Sehoole, Ngcobozi & Conron, 2019). Mokgwa wo o fapanego wo o thuša NYP go ela hloko ditlhaloso tšeo di filwego mo melaong le dipholising tša maloba, bjalo ka hlaloso ya gore ngwana ke motho wa mengwaga ya go fihla ka 18 go ya ka Molao wa Bana (2005), batšwa mahlalagading le tlhako ya pholisi ya boitekanelo ya bafsa, le sešupo sa tšhepedišo ya toka go bosenyi go basenyi ba bafsa bjalo ka ba mengwaga ya magareng ga 14 le 25 ga mmogo le phapano magareng ga motho yo mofsa le mofsa yo "mogolo". Le ge go na le mapheko le dikelo tša pholisi tšeo di šomišwago ka botlalo mo dihlopheng tšohle tša bafsa, go na le hlokego ya go fapantšha dikelo le tlhago ya thekgo ya dihlopha tša bafsa tšeo di nepištšwego tša go fapafapana.

3. TLHOHLELETŠO YA PHOLISI

3.1. Ponelopele

Ponelopele ya NYP 2030 ke:

"tlhabologo ya bafsa yeo e tshwaranego, yeo e tletšego le gona yeo e swarelelago, e tsebagago go se lekalekane ga nako yeo e fetilego, dinnete tša bjale, le diphapano tša go aga mabokgoni a bafsa, gore ba tle ba kgone go thuša go aga bophelo bjo bokaone bja batho ka moka."

3.2. Morero

Morero wa NYP 2030 ke go tšwetša pele dipelo tše dibotse tša tlhabollo ya bafsa ka go swaragana le dinyakwa tša bafsa.

3.3. Nepo

Nepo ya NYP 2030 ke go maatlafatša mabokgoni a bafsa, gore ba be maloko a setšhaba ao a tšeago karolo, a go ba le maikarabelo.

3.4. Maikemišetšo

Maikarabelo a NYP 2030 ke go:

- Kgokaganya tlhabollo ya bafsa le makalakgolo ao a tlwaelegilego a dipholisi, mananeo, le a tekanyetšo ya bosetšhaba.
- Akgofiša tumelelo ya bafsa go menyetla ya boleng ya leago, dipolitiki le ekonomi.
- Kaonafatša kgotlelelo le phihlelelo ya baabaditirelo tša tlhabollo ya bafsa.
- Hlohleletša phetogo ye bonolo ya boikemedi bja bafsa
- Ruta le go maatlafatša setlwaedi sa botshepegi magareng ga bafsa
- Maatlafatša mekgatlo ya tlhabollo ya bafsa go aba diphuthelwana tša ditirelo tšeo di kopantšhitšwego.
- Šomišana le bafsa mo go ageng Afrika Borwa, Afrika le lefase le le kaone.

3.5. Poelo ya Pholisi yeo e Kganyogwago

Poelo yeo e kganyogwago ke bafsa bao ba maatlafetšego ba go tlala ka tshedimošo, tsebo le bokgoni bjoo bo tlogo ba thuša go hwetša menyetla le go tšea maikarabelo ao a tletšego mo go tšeeng karolo ya maleba go hlabbolla Afrika Borwa ya temokrasi le katlego.

3.6 Mehola le Dikokwane

Tlhabollo ya bafsa ba Afrika Borwa e bopilwe ka histori ye telele ya ntwaga kahlanong le go se akaretšwe le kgethologanyo. Historing ya rena ka moka, bafsa ba tšeere kgato ya seboka bjalo ka bahlahla-phetogo, ka go kgatha tema yeo e tletšego mo tlhabolong ya leago leo le akaretšago le ekonomi ya setšhaba yeo e maatlafetšego. Tlhabologo ya bafsa e hlahlwa ke ponelopele ya setšhaba seo se se nago kgethologanyo ya semorafe le ya bong seo se agilwego ka phetogo, kagolefsa le tlhabologo. Seo se dira gore mehola le dikokwane tšeo di latelago go ba bohlokwa go bafsa ba rena bjalo ka ge di thekgwa ka gare ga NYP 2030:

3.6.1 Mehola:

Pholisi ya bafsa e godiša mehola yeo e latelago:

- **Baemedi ba phetogo.** Bafsa ka bobona ke didirišwa le baemedi ba tlhabologo ya bona. Bafsa ba swanetše go tšewa bjalo ka baemedi ba phetogo, e sego bjalo ka baamogedi ba ditirelo tša mmušo bao ba sa dirego selo.
- **Boleng le seriti sa bafsa.** Kabo ya ditirelo e swanetše go bonagatša thompho ya boleng le seriti sa bafsa. Bafsa ba swanetše go thekgwa go godiša maatla le bokgoni bjoo bo lego ka gare go bona.
- **Mpshafatšo ya maitshwaro.** Kgodišo ya mpshafatšo ya maitshwaro le semoya yeo e sepelelanago le mehola ya Ubuntu le tlhokomelo ya maitshwaro.
- **Batho ba phedišano.** Bafsa ke batho ba phedišano bao ba phelago gare ga mehuta ye mmallwa ya dikgokagano tše bohlokwa maemong a selegae, bošetšhaba, selete le lefase ka kakaretšo. Go bohlokwa gore dikgokagano tše di maatlafatšwe go gore e be mekgwa ye bohlokwa ya thekgo ya bafsa gomme tšeo maikemišetšo a tšona a nepišetšego go lebeledišiša ka botlalo dinyakwa tša bafsa.
- **Tlhohloletšo ya bafsa.** Ditsenogare di swanetše go hlhloletša bafsa bjale ka didirišwa tša tlhabologo ya bošetšhaba ka go godiša boitshepo bja bona gore bat le ba be le seabe sa maleba tlhabologong ya bona le ya setšhaba ka kakaretšo.
- **Tekatekano.** Ditsenogare di swanetše go phošolla go se lekalekane go ralala le merafe, bong, le bogolofadi gomme go bonwe dilo ka tsela yeo bafsa ba di bonago ka gona.

3.6.2 Dikokwane:

Pholisi ya bafsa e godiša mehola yeo e latelago:

- **Phihlelelo.** Basadi le banna ba bafsa ba go tšwa malapeng a go fapana ba swanetše go hwetša didirišwa le ditirelo tšeo di lego bohlokwa tlhabologong ya bona yeo e tletšego.
- **Tlhabologo yeo e tšwelelago yeo e theilwego godimo ga didirišwa.** Didirišwa tša bafsa, bokgoni le palo di swanetše go oketšwa gore ba kgone go lebana le ditlhohlo ka mekgwa wa maleba le bokgoni, ntle le go nyatša bokgoni bja mašika a ka moso bja go kgona go fihlelela dinyakwa tša bona.
- **Phapano.** Ditsenogare di swanetše go amogela phapano ya malapa ao bafsa ba tšwago go ona le go hlomphe ditema tšeo di kgathwago ke baemedi ba go fapafapana ba leago, setlwaedi, setšo, le semoya mo go tlhabolleng bafsa ba basadi le ba banna.
- **Karabelo go tša bong.** Dikgato tšeo di itšego tša go godiša tekatekano ya bong go netefatša gore bafsa ba basadi ba lekana le bafsa ba banna di swanetše go hlhlolelwa go tsebagatša tharollo ya ditlhohlo tša mabapi le bong, ditabeng tša dipolitiki, ekonomiboago le setšo.
- **Kakaretšo.** Kwano lekaleng la tlhabologong ya bafsa e hloka go netefatša gore dinyakwa tša mofsa tša go fapafapana di a fihlelelwa le gore maitemogelo a go hwetša ditirelo tšeo ba di hlokago, ge ba di hloka, ga di na bosodi ebile di a kwešišega ka moo go kgonegago, go netefatša gore ba hwetša tsebo, bokgoni le maitemogelo a maleba ao a hlokegago go netefatša phetogo ya go hloka ditšhitišo go ya ka bophelong bja bogolo.
- **Kopano.** Bakgathatema ba go fapafapana, bjalo ka mmušo, setšhaba ka kakaretšo, le lekala la praebete, ba hloka go kopanya matsapa a bona go netefatša khuetšo ye kgolo ya thekgo mo go thekgeng tlhabologo ya bafsa.
- **Go hloka kgethologanyo.** Magato a tlhabollo ya bafsa ga a swanelwa go kgetholla bafsa go ya le ka mengwaga, bong, morafe, seemo sa bong, bogolofadi, goba kgethollo ya mohuta ofe goba ofe bjalo ka ge go hlalositšwe mo Molaotheong.
- **Go tšea karolo le go akaretšwa.** Makala/mekgatlo ya ditirelo a swanetše go thala dipholisi, maano, le mananeo le bafsa, ba abelane tshedimošo, ba hlale menyetla, le go ba akaretša ge go tšewa diphetho bjalo ka batšeakarolo ba mafolofolo tlhabollong ya bona le kgotho ya naga.
- **Tokišo.** Go bohlokwa go lemoga mekgwa ya go fapana yeo bafsa ba amegilego le go tšwela pele go angwa ke go hloka toka gomme e swanetše go lebeledišišwa ka dipholisi tšeo di lekanego, mananeo le kabo ya didirišwa.
- **Kgotlelelo.** Tlhabollo ya bafsa e swanetše go ba ka ga go thuša bafsa go okobala letšhogong goba mathateng ka go hwetša menyetla yeo e lego gona.
- **Boikarabelo.** Baabaditirelo tša tlhabollo ya bafsa ba swanetše go arabela dinyakwa le dingongorego tša bafsa gomme ba tšee kgato yeo e beago dikganyogo tša bona pele, gore ba kgone tliša ditlamorago tše botse setšhabeng le lefaseng.
- **Botee bja setšhaba.** Ditsenogare tša tlhabollo ya bafsa bo swanetše go godiša kakaretšo ya bafsa bjalo ka karolo ye bohlokwa ya dibopego tša setšhaba ka go ba akaretša mererong ya temokrasi le ya kago ya setšhaba.

- **Go ba pepeneneng.** Ditheo le mekgatlo yeo e amegago tlhabollo long ya bafsa e swanetše go šoma ka mokgwa woo o hlakilego gape wa maikarabelo.
- **Tirelo ya bafsa.** Bafsa ba swanetše go tšea karolo mererong ya mmakgonthe yeo e holago setšhaba, ba dutše ba tšweletša maikutlo a bona a moya wa setšhaba le bokgoni bja bona ka go ithuta le ka go šoma.

4. TSWELELOPELE E E DIRILWENG KGATHANONG LE DIPHOLISI TSE DI FETILENG

Tlhabollo le maatlafatšo ya bafsa di bopa tebello ye bohlokwa ya ditsenogare tša mmušo. Pego ya tshekatsheko ya mengwaga ye 25 e bontšha diphilelelo-kgolo tša go amana le ditikologo tše hlano (5) tša leano la tebello tšeo di beilwego pele tša dipholisi tša bafsa tša 2009 – 2014 le 2015 – 2020, e lego: (i) thuto, bokgoni le dibaka tša bobedi; (ii) go tšea karolo go tša ekonomi le phetogo; (iii) bophelo bjo bobotse le go itekanela; (iv) kwano ya leago le kago ya setšhaba; le (v) didirišwa tša go phethagatša le go arabela tlhabollo ya bafsa.

Ge go lekodišišwa tšwelopele mo thutong, bokgoning le dibakeng tša bobedi, maikemišetšo ke go hlabolla phihlelelo ya thuto ya boleng yeo e bulago bokgoni bja bafsa ka go aga mabokgoni a bona. Afrika Borwa e dirile dipolelo ka go hloholetša phihlelelo ya thuto le tlhahlo. Se se hlatswelwa ke dipolelo tša phihlelelo ya dithuto, tšeo di tšwelago pele go kaonafala. Dipersente tše e ka bago tše 52 tša bao ba nago le mengwaga ye 24 ba feditše Kreiti ya 12, le ge se se sale fase ge go bapetšwa le 70% ya dinaga tše dintši tšeo di hlalogagago. Kelo ya bosetšhaba ya bao ba tšweletšego tlhahlobong ya Setifikeiti sa Bosetšhaba se Segolwane (NSC) e oketšegile go tloga go 75.1% ka 2017 go ya go 78.2% ka 2018, kelo yeo e oketšegilego ya bao ba tšweletšego ya 81,3% e ile ya fihlelelwa ka 2019, e lego persente ya godimodimo ya bao ba tšweletšego yeo e gatišitšwego mo mengwageng ye 25 yeo e fetilego.¹ Go tloga ka 1994 go fihla go 2016, go ile gwa ba le koketšego ya palo ya baithuti bao ba nago le mangwalo a thuto ya godingwanago tloga go dimilione tše 1.7 go ya go dimilione tše 3.6. Go feta fao, magareng ga 1994 le 2016, boingwadišo bja diyunibesithi bo nyakile go menagana gabedi, ka koketšego ya go tloga go 495 356 go ya go 975 837. Tekolo yeo e Akaretšago ya Malapa ya 2013 e tšwetše pele go lekanyetša gore, baithuti ba 705 397 ba be ba ingwadišitše Dikholetšheng tša TVET ka 2016. Mafelelong ga 2018, palo ya baithuti bao ba ingwadišitšego Dikolong tša Thuto yeo e Phagamego tša setšhaba, e be e le 1 036 984 (Dipalopalo tša Thuto le Tlhahlo Morago ga Sekolo mo Afrika Borwa, 2017). Go bile le koketšego ya bokgathatema ka dihlopha tša bafsa bao ba ilego ba tingwa menyetla nakong yeo e fetilego mo thutong magatong ka moka mo mengwageng ye masompedi ya go feta, gagolo dithutong tša motheo le tša sekontari ya trasana. Go tlaleletša, go na le phihlelelo yeo e kaonafetšego ya didirišwa le ditirelo ga mmogo le menyetla ya tša thuto go basenyi, ka gona e thuša go bušetšwa ga bona mo setšhabeng. Ka kakaretšo, phihlelelo ya thuto e tšwetše pele go kaonafala ka bokgathatema bjo bo oketšegilego tšhepedišong ya thuto ya motheo yeo e tswalanywago le dipholisi tše mmalwa tša thekgo tšeo di šomišitšwego mo nakong ya go feta, go akaretšwa tšhomišo ya Molao wa Dikolo tša Afrika Borwa wa 1996 woo o dirilego gore sekolo e be kgapeletšo go tloga ka kreiti ya 1 go fihla ka kreiti ya 9.

Mmušo o okeditše thekgo ya mašeleng go barutwana bao ba hlokago, gagolo ka dikolo tša go lefelwe le Leano la Bosetšhaba la Thušo ya Baithuti ka Mašeleng (NSFAS) go baithuti bao e ba lebanego ba go hloka, e boledišiša go se lekalekane ga ekonomiboago, go go bonagalo kudu ditabeng tša semorafe, moo bafsa ba bathobaso e lego bona ba diilago kudu. Lesolo la #FeesMustFall, leo le bego le nyaka gore thuto yeo e se nago bokoloniale e hwetšwe ntle le tefo go baithuti ka moka diyunibesithing tša mmušo, le lona le dirile gore mmušo o tsebiše kabo ya dibilione tše 57 tša diranta mo mengwageng ya go feta ye meraro (2018/19 – 2020/21), go aba thuto ya mahala go baithuti bao ba tšwago malapeng a go hloka goba ao a šomago, ka letseno la ngwaga la go fihla go R350 000 ge le kopantšwe.

Mmušo wa Afrika Borwa o tsebagaditše dipholisi tše dintši le peamelao go aba phihlelelo tefo ya trasana ya mananeokgoparara la ICT, go godiša tšhomišo ya diICT ditheong tša thuto tšwelopeleng ya bafsa. Kgatelopele ye e fetolwa ka lebelo le go šitišwa ke go hlangwa ga Tikologo ya Bone ya Intasteri yeo e nago le tikologo yeo go yona go nago le mehuta ye mefisa ya diphetogo le theknolotši ya go kopanya lefase, titšitale le ditikologo tša diphedi go ralala le dithuto le mafelo di šomišwa go rulaganya ka fao re phelago, šomago le go tswalana ka gona. 4IR e nyaka gore bafsa ba hlangwe ka bokgoni bja theknolotši le titšitale ga mmogo le pholisi ya tikologo yeo e thušago bafsa go kgathatema diphetogong tšeo di tšwelelago tša titšitale le diekonomi go akaretšwa mešomo ya ekonomi ya thulaganyo yeo e šireletšegilego ya kgatišo ya tshedimošo le "Datha e Kgolo". Go ya ka Butler – Adam (2018) Bohlale bja Maitirelo bo tla bewa sebakeng sa mešomo ye mentši go feta yeo bo tlogo e hlola – ka go feta seripa sa mešomo ya lehono e ba yeo e itshepetšago mo mengwageng ye 35 yeo e tlogo.

Mo mohlaleng wa ka godimo, go akaretšwa ga bafsa ba Afrika Borwa go titšitale e sale kganyogo ye bohlokwa, gobane go begwa gore ye nngwe ya dikanegelo tša katlego ye kgolo, di bontšhago tšhomišo yeo e phethagetšego ya dikeletšo tša Pholisi ya Leanotšhomo la Diintasteri (IPAP) la 2018/19/ 2020/2021. Se se bontšha kgatelopele tšhomišong ya dikeletšo tša IPAP, yeo e thekgago kgolo ya titšitale le tlholo ya setšhaba sa 'titšitale'. Tše ka moka di be di šoma go netefatša gore go na le (i) tlhako yeo e kgontšhago kgolo ya titšitale; (ii) lenaneokgoparara leo le hlokegago go amogela setšhaba sa 'titšitale'; (iii) phihlelelo ya go swana ya ditlabakelo le mananeotirišo a titšitale; le (iv) tlhohleletšo ya mpshafatšo ya titšitale. Go be go letetšwe gore Leano la E la Bosetšhaba leo le gatišitšwego ka 2017 le tla agwa go ya pele dikatlegong tša IPAP. Leano le tšwela pele go lemoša gore ge phetogokgolo ya diintasteri tša titšitale e le karolo ye bohlokwa ya pholisi ya tlhabollo ya intasteri ya Afrika Borwa, dinyakwa tša bokgoni bja pele di feta tšweletšo ya lekala la tša thuto. Ka gona, "e baka mathata a magolo gomme e fana ka menyetla ye mmalwa ya ekonomi ya ka malapeng" (Kgoro ya Bogwebi, Intasteri le Phadišano IPAP, 2018 letl. 101).

1. Department of Basic Education (2020). Report on the 2019 National Senior Certificate Examination. Available at: <https://www.education.gov.za/Portals/0/Documents/Reports/2019%20NSC%20Examination%20Report.pdf?ver=2020-01-07-155811-230>

Go netefatša Bokgathatema le Phetogo ya Ekonomi, mmušo o šomišitše mananeo a mmalwa a thwalo ya setšhaba, ao a nepišetšego kudu bafsa, go akaretšwa: Lenaneo la Mešomo ya Setšhaba (CWP), Lenaneo leo le Katolōšitšwego la Mešomo ya Setšhaba (EPWP), Makala a Bosetšhaba a Ditirelo tša Bafsa ba Metsemagaeng (NARYSEC), bašomišani le bagwebi ba bafsa (mohl. Ba go thekgwa ke NYDA), Lenaneo la Bosetšhaba la Ditirelo tša Bafsa, tlhahlo ya bokgoni (borutelwamošomo bja go thekgwa ke diSETA), Matlotlo a Mešomo, Tlhohleletšo ya Lekgetho la Thwalo (ETI), le Tirelo tša Thwalo ya Bafsa (YES). Mehlala ye mengwe ya tšwelopele ya ekonomileago go akaretšwa menyetla ya bafsa yeo e hloletšwego ke EPWP, YES, le ETI, bogwebi, le kaonafalo ya maphelo le go itekanela ga bafsa. Go tloga ka Desemere 2018, dimilione tše 4.3 tša menyetla ya mošomo ya EPWP e tlhotšwe, gomme dimilione tše 2 di nepišetšego bafsa.

Tirelo ya Thwalo ya Bafsa (YES) ke lenaneo leo le hlamilwego ka tšhomišano le badudi, praebete le setšhaba ka kakaretšo ka nepo ya go oketša thwalo ya bafsa. E tsepeletše kudu bafsaeng bao ba bego ba kgaphetšhwe thoko mo nakong yeo e fetilego ba mengwaga ya magareng ga 18 le 35 ka go aba maitemogelo a mošomo a ngwago wo tee, go fa bafsa sebaka sa go bontšha bokgoni bja bona. Phihlelelo ya yona yeo e gatišetšwego ke menyetla ya mešomo ye 33986² yeo e tlhotšwego go tšwa dikgwebong tše 662, tšeo di ingwadišetšego le lenaneo ka Matšhe 2020. Gape go bile le tšwelopele yeo e tswalanyago le ETI, yeo e thomilego ka 2014. ETI e bile le khuetšo ye botse mo dipalong tša thwalo ya bafsa, e thekga mešomo ya bafsa ye 645 973 ka Matšhe 2017. Ke lenaneo leo le tshepišago la pholisi yeo e kago šomišwa go kaonafatša thwalo ya bafsa. ETI e swanetše go ipshina ka go bapatšwa go bengmešomo go hlohleletša go thwalwa ga bafsa. Le ge go le bjalo, mananeo a a hloka M&E go oketša le go tšwela pele.

Bafsa ba hlagišetše maikutlo a mabotse ka ga dikholofelo tša kharikhulamo yeo e sekasekilwego ya go sepelelana le mešomo ya bona ye mefsa le tumelelano yeo e golago ya gore tlhabollo ya thuto le bokgoni e swanetše go thekga ditumo tša bafsa tša go ba le seabe dinepong tša setšhaba le go hloga menyetleng yeo e abjago ke makala a go fapana a ekonomi. Makala ao a šomago gabotse go akaratšwa tšweletšo, meepo, mawatlle, le ditheo tša mmušo ga di na dithulaganyo tša tlhabollo ya bafsa gomme le lekala la praebete le swanetše go tlhohleletšwa go kgathatema mo go ETI: *“bontši bo swanetše go dirwa go ruta kgwebo ka ga tlhohleletšo ya thwalo. Re swanetše go ba le “lenaneo” la dithutwana tšeo dikholetšhe di swanetšego go di aba – se se tla netefatša gore tlhahlo ga e lebelele dithutwana tšeo di sa hlwelelo di hola bafsa.”*

Lekgotla la Tlhabollo ya Diintasteri le Setheo sa Matlotlo a Dikgwebopotlana di ikgafile go kopantšha dibilione tše 2.7 tša diranta go thekga dikgwebo tša bafsa. NYDA le yona e thekgile dikgwebo le dikgwebotlhakanelo tše mmalwa tša bafsa. Bontši bja dikgwebo tša bafsa bo hlogile go tšwa mo khumanegong le mananeong a tlhabollo ya kgwebo ya naga le lekala la praebete. Dikelo tšeo di tšeerwego ke lekala la mmušo, tša go swana le peeletšo go lenaneokgoparara, di okeditše thwalo ya bafsa go tša kago. Tšhomišo go tšwa lekgethong la tlhabollo ya bokgoni e holofetšwe go oketšega ka 3.6% ka ngwaga mo pakagareng. Makala a Thuto le Bohlankedi bja Tlhahlo (diSETA) a tla thekga mananeo a bokgoni, borutelwamošomo, maitemogelo a mošomo le mananeo a tlhahlo ya mošomo. Go bolela nnete, dipalo di šaletše morago ga Tumelelano ya Bafsa yeo e nepišetšego bafsa ya 5% ya palomoka ya tlhomo, le go thwalwa sa ruri go sale boimanyana. Bagolegwa ba nako yeo e fetilego ba tšwela pele go itemogela ditlholo tše pedi tša tlhokego ya mešomo ka kakaretšo le direkoto tša bosenyi ka baka la tatofatšo ya bona. Ba fiwa thekgo yeo e sego ya lekana gore ba kgone go tsenywa mešomong gomme se gantši se dira gore ba boele mekgweng ya bona ya bosenyi, ka gona se se bontšha go nyatša matsapa a tshokollo a Kgoro ya Toka le Diterelo tša Tshokollo.

Go ya ka pego ya tshekatsheko ya mengwaga ye 25, go ya ka bogwebi, go bile ke koketšego ya dikgwebo tša bafsa, go tloga go 595 000 ka 2015 go fihla go 641 000 ka 2016.³ Ka kakaretšo, dikgwebo tša bafsa, di oketšegile ka 7.7%, moo Gauteng e rwelelo seo e bago kotara (26%) ya dikgwebo ka moka tša bafsa mo Afrika Borwa. Kgolo ya maleba ya kabo ya dikgwebopotlana ya go ya ka mengwaga e bonagala mo dihlopheng tša mengwaga ya 20 – 24 (15.9%) le 30 – 34 (7.6%). La mafelelo, mabapi le phihlelelo ya mobu, dipalopalo di bontšha gore magareng ga Aprele 1994 go fihla ka Matšhe 2018, dihektara tše 4 903 030 di ile tša abjwa lefisa, ka Lenaneo la Kabolefisa ya Mmu, le gore batho ba 306 610 ba hlogile, fao 35 615 (go feta 10%) e bego e le bafsa gomme 775 e bego e le batho ba go ba le bogolofadi.

Go be go na le ditsenogare tše mmalwa tšeo maikemišetšo a tšona e bego e le go kaonafatša maphelo le boitekanelo bja bafsa, go akaretšwa tšeo di latelago peamelao, dipholisi, mananeo le masolo a bobegaditaba: (i) Molao 70 wa Thibelo le Kalafo ya Tšhomišompe ya Diokobatši wa 2008; (ii) Molao 83 wa Taolo ya Ditšweletšwa wa 1993 (ka dipheetošo le melawana yeo e sepelelo natšo); (iii) Tsebagatšo ya setheo sa ditirelo ka Lenaneo la Bosetšhaba la Kliniki yeo e Holago Batšwamahlalagading (NAFCI) ka 1999 le mokgwa wa ditirelo tša maphelo tšeo di holago bafsa le batšwamahlalagading; (iv) Molao 92 wa Kgetho ya go Ntšha Mpa wa 1996; (v) tsebagatšo ya ditirelo tša maphelo sekolong ka Pholisi yeo e Swaraganego ya Maphelo ka Sekolong (ISHP); (vi) Mašeleng a Thekgo ya Bana; (vii) ‘Lesolo la She Conquers’; (viii) masolo a bosetšhaba a bobegaditaba bjalo ka ‘Soul City’, ‘Love Life’ le ‘Khomani’; (ix) Lenaneokgolo la Bosetšhaba la Diokobatši 2013 – 2017; (x) lesolo la ‘Ke Moja’ (ke lokile ka ntle le diokobatši); (xi) Pholisi ya Bosetšhaba ya Maphelo a Batšwamahlalagading le Bafsa 2016 – 2020 le (xii) Mafelo a Tlhokomelo a Thuthuzela.

Dipholisi tšeo di nepišetšego bafsa di tlhagišetšwe go lebeletšwe mananeo le ditheknolotši tše difsa tša bafsa go (i) hlohleletša boemo bjo bo botse bja monagano le boitekanelo bja batšwamahlalagading le bafsa, (ii) thibela tlhorišo le tšhomišompe ya diokobatši, (iii) aba ditirelo tšeo di tletšego, tšeo di swaraganego tša maphelo a thobalano le pelego, (iv) dira bafsa diteko le go ba alafa HIV le TB, le (v) go boloka balwetši mo mafelong a tlhokomelo ya maphelo ka go thekga tatelo maleba ya kalafi; hlohleletša dijo tša phepo le go fokotša go go ba le mmele wo montši gape le go maatlafatša batšwamahlalagading le bafsa gore

2. <https://www.yes4youth.co.za/> (accessed on 18.03.2020)

3. <https://www.dpme.gov.za/news/SiteAssets/Pages/25-Year-Review-Launch/Towards%20A%2025%20Year%20Review.pdf>

ba ikgokaganye le pholisi le mananeo a maphelo a bafsa. Lekala la maphelo la B'WISE Mobisite, leo le tlhomilwego ka 2017, ke letlakala la kgokagano ya seleago seo se abelago bafsa tshedimošo ka ditabana tša go fapafapana tša maphelo. Wepsaete ye e na le dipoledišano, go dumelela bafsa go botšiša ka ga ditabana tša maphelo le go hwetša dikarabo ka bjako. Le ge go le bjalo, masolo a mangwe ao a lebeledišišago mathata ao a amanago le maphelo go swana le diphetetšo tša HIV, go ima ga batšwamahlalagading, dikgaruru tša go ya ka bong le thobalano le tšhomišo ya diokobatši a bile le seabe se sennyane, go lebeletšwe gore ditlhohele tše dintši tša seleago di tšwela pele go bonala le go tsenelela.

Tebanyo ya kwanpo le kago ya setšhaba e ka ga go hlola botee go fenywa ditšhitišo tše di thibelago tšwelele le tekatekano. Go kgathatema ga bafsa le badudi go akantšwe kudu go šomiša kgopolo ya bolokologi ya modudi wa go 'ikgafa' wa 'maikarabelo' yo a amegago setlwaeding sa dipolitiki bjalo ka mekgahlo ya dipolitiki, go kgetha le merero ye mengwe ya mmušo (Makoe et al., 2018). E be e le ka baka la gore mmušo o akantše le go šomiša Lenaneo la Bosetšhaba la Tirelo ya Bafsa (NYS) ka tšhomišano le metheo ya setšhaba ka kakaretšo. Nepo ya lenaneo ke go bjala setšo sa tirelo le go tlišetša bodudi bja go tshepega ka go tsenya bafsa mo mererong ya ditirelo tša setšhaba go kaonafatša kabo ya ditirelo, go kgothaletša kwano setšhabeng le go thuša bafsa bao ba sa šomego go hwetša bokgoni bja go elana le mošomo mola gape ba aga semelo le bokgoni bja boetapele. Go bafsa bao ba sa šomego le bao ba hlokago bokgoni, lenaneo le abela bakgathatema monyetla wa go ithuta bokgoni bja theknikale bjo bo hlokegagogo fetogela go lefase la mošomo, thuto, goba kgwebo. Gare ga 2016/17 le 2018/19, lenaneo le fihleletše bafsa ba go feta 127 000. Go kaonafatša kgokagano, kabo le koketšo ya phihlelelo ya NYS, Tlhako ya Bosetšhaba ya Tirelo ya Bafsa e hlamilwe le go dumelelwa ke Kabinete.

Gape, malebana le go kgathatema ga bafsa mo dikgethong, go bile le koketšego ya boingwadišo bja bakgethi go ralala le ditlhopha ka moka tša mengwaga ya bafsa mo dikgethong tša pušoselegae tše di bego di swerwe magareng ga 2006 le 2016, le dikgethokakaretšo tše di bego di swerwe, magareng ga 2009 le 2014. Sa go kgahliša ke gore, dipalo tše di gatišitšwego tša moragonyana tša Khomišene yeo e Ikemego ya Dikgetho (IEC) ke bakgethi bao ba ingwadišitšego ba go feta 500 000 ba bafsa, fao ba go feta 81% ba bego ba le fase ga mengwaga ye 30. Go netefatša gore bafsa ba tšea boetapele temogong ya ponelopele ya Molaotheo, dipukutiro le dipukwana tša Molaokakanywa wa Maikarebelo, folaga ya Kopano ya Afrika (AU), folaga ya Afrika Borwa, le dika tša bosetšhaba di ile tša tšweletšwa le go phatlalatšwa dikolong. Kgoro ya Dipapadi, Bokgabo le Setšo e sa ntše e le ketapele ya matsapa a go aga boitsebišo bja bosetšhaba le go hlohleletša bootee. Le ge go le bjalo, tšona di sa ntše e le megopolo yeo e lekanyeditšwego ya bokgathatema bja bafsa ka ge e sa akaretše dikarolo tše dingwe tša semmušo le tše e sego tša semmušo, go balwa le didirišwa tša ditšitale tše ka tšona bafsa ba nyakago ditokelo tša bona tša bodudi le maikarabelo.

Tlhabollo ya bafsa e theilwe go ya ka peelano ya NDP ya tshepetšo ye botse le kgokagano ya maleba ya ditheo tša mmušo go netefatša didirišwa tša go phethagatša le go arabela tlhabologo ya bafsa. Mo lekaleng la bafsa, ditheo tše di ikgafilego tše di thomilego pele ka go aba ditirelo go bafsa ka thekgo ya tlhabologo yeo e tshwaranego, yeo e tletšego le gona yeo e swarelelago, di be di hlomilwe go tloga ka 1994, e lego: Khomišene ya Bosetšhaba ya Bafsa (NYC) le Dikhomišene tša Diprofense tša Bafsa, Lekgotla la Bafsa la Afrika Borwa (SAYC), yeo e lego ketapele ya mekgahlo ya setšhaba ka kakaretšo, Matlotlo a Bafsa a Umsobomvu (UYF), Yuniti ya Bafsa go la DWYPD, Setheo sa Bosetšhaba sa Tlhabollo ya Bafsa (NYDA), diyuiniti tša bafsa/ bangwaledi go ralala le makala ka moka a mmušo, Sehlopha sa Bafsa nbaob ba Šomago Kantorong ya Mopresidente (PYWG). DWYPD e tla rwa maikarabelo a go tshepedišo le tekolo ya tšhomišo ya NYP 2030.

Kgatelopele yeo e dirilwego ke ditheo tša tlhabollo ya bafsa tše di tlhomilwego e akaretša tlhabollo ya maano le dipholisi tša bosetšhaba le tša diprofense, thekgo, go leka go huetša, go abela bafsa monyetla wa go tšea karolo mo ditshepedišong tša tlhabologo, tlholo ya mešomo, tlhabollo ya bokgoni, tekolo le tshekatsheko ya tšhomišo ya mananeo a bafsa, le thulaganyo ya go kopanelwa. Kgato ye bohlokwa e bile tlhabollo ya Dipholisi tša Bosetšhaba tša Bafsa tša 2009 – 2014 le tša 2015 – 2020, tše di tlahlilego baamegi ba tlhabollo ya bafsa ka ditlapele tša pholisi mo lekaleng. Sa mafelelo, tlhako ya Tekolo le Tshekatsheko (M&E) yeo e hlagišitšwego go šala morago kgatelopele ya tšhomišo ya pholisi e aba dikelo tše di šomišitšwego go lekodišiša ge eba merero ya tlhabollo ya bafsa e fihlelela dipelo tše di lebeletšwego le ge e eba e hloka momagano ya maleba le tšhomišo ya pholisi.

5. DITLHOHLO TŠE DI TŠWELAGO PELE TŠE DI AMAGO

Ka baka la mabaka a nako yeo e fetilego le a bjale a leago a go ama tlhaloganyo le a ekonomiboago ao a amago bontši bja malapa a Afrika Borwa, bafsa ba bantši ba lebane le ditlhohele tše dintši tše di ka lotantšhwago le bohloko bja gare ga lešika bjo bo amanago le Kgethologanyo, go se lekalekane go go phegelelago, bodiidi, kgethollo ya bong, le kgethollo. Go se lekalekane go go na le ditlamorago tše di fetelago gobane lebane le lengwe le iša go le lengwe. Mohlala, bodiidi bja batswadi le kgatelelo ya monagano di dira gore go se be le dijo tša phepo yeo e lekanego le phihlelelo yeo e fokolago ya kgolo ya bana ga mmogo le tlhokomelo ka malapeng, di feletšago di tšweletša dipelo tše di sego tša lekanela tša monagano le maitshwaro mo baneng gomme seo se ama mošomo wa bona wa sekolo gape seo se ka dira gore go be le dikelo tša godimo tša bao ba tlogelago sekolo. Bao ba tlogetšego dikolo b aka se kgone go ingwadiša dikolong tša thuto ya godingwana gomme bontši bja bona ga bana phišegelo ya go ingwadiša dikholetšheng tša Thuto le Tlhahlo ya Setšhaba se se dirago gore go be le kgonagalo ya fase ya gore ba hwetše mešomo. Bafsa ba go ba le bogole ba lebane le mapheko a mantši a ditheo tša thuto le monyetla ya thwalo mo maphelong a bona ka kakaretšo.

5.1 Kelo tša godimo tša bao ba tlogetšego sekolo le phetogo ya fase ya go tloga sekolong go ya mošomo

Kabelo ye kgolo mo bodiiding, go se lekalekane le tlhokegong ya mešomo magareng ga bafsa mo Afrika Borwa ke maemo a fase a phihlelelo ya thuto le bokgoni. Dipalopalo tša mmušo tša semmušo di bontšha gore dikelo tša barutwana bao ba tlogetšego sekolo di oketšegile go tloga go Kreiti 9 go ya godimo, go go nyakilego go fihla go 12% mo kreiting tša 10 le 11 ka bobedi.⁴

Persente ya batho bao ba lego mengwageng ye 20 le go feta bao ba bego ba se ba rutege e fokotšegile go tloga go 11,4% ka 2002 go ya go 4,5% ka 2018, moo ya bao ba nago le le ge ka ba mphato wa marematlou e oketšegile go tloga go 30,5% go ya go 45,2% mo nakong yeo e swanago. Palo yeo e nyakilego go ba pedi-tharong (66.4%) ya baithuti ba e be e le Bathobaso, 22.3% e le Bathobašweu; 6.7% e le ba Mmala gomme 4.7% e le MaIndia goba MaAsia. Bafsa ba Afrika, kudukudu, ba kgapphetšwe thoko mo makaleng a bokgoni bja fase, e sego fela ka baka la tlhalelo ya bokgoni bjo bo tlhokegago le thuto yeo e sego ya lekana, fela ka baka la matlotlo a leago ao a kago ba kopanya le dikgoba.

Dikelo tšeo di kaonafetšego tša bokgathatema mo sekolong gantši di lekalekanywa ke thuto ya boleng bja fase le go se nyalelane magareng ga nyako le kabo mo lefaseng la mošomo. Tsela ya bokgoni e tletše ka mapheko ao a nyatšago phihlelelo yeo e lekalekanago ya menyetla mo lefaseng la mešomo. Bokgoni bja go kgona go bala le dipalo bja maemo a sekolo a praemari bo fase ga palogare ya boditšhabatšhaba. Go tšea palo ya fase ga mmogo le dikelo tša fase tša dithuto tša dipalo le thutamahlale mo Mphatong wa 12 di šitiša kgolo mo thutong ya godingwana, kudukudu go boentšenera, thutamahlale le tlholompsha.

Dipresente tšeo e ka bago tše 52 tša bao ba nago le mengwaga ye 24 mo nageng ba feditše Mphato wa 12, le ge go le bjalo, dipelo tša boleng bja fase tša sekolo sa praemari di iša go bokgathatema bjo bo tekatekago mo magatong a mangwe a sekolo. Dipalo tše dikgolo tša barutwana di tlogela sekolo dithutong tša sekontari ntle le go hwetša lengwalo la Setifikeiti sa Bosetšhaba se Segolwane (NSC) goba Mphato wa 12, Thuto ya go ya Pele le Tlhahlo (FET), goba setifikeiti sa Thuto ya Batho ba Bagolo le Tlhahlo (ABET). Dipersente tšeo e ka bago tše 60 tša bafsa ba Afrika Borwa ba tlogetše sekolo pele ga Marematlou (Mphato wa 12) goba se ba tšwelela ditlhahlobong tša bona tša marematlou gomme ba tlogile ntle le mohuta ofe wa mangwalo a dithuto ao a dumeletšwego.⁵ Ge nako ntše e ya ke fela karolo ye nnyane ya bafsa yeo e fetšago Mphato wa 12 gomme ba tšwetša dithuto tša bona tša ka morago ga sekontari pele le tlhahlo go hwetša bokgoni bja magareng le bja mošomo. Ka 2011, ke fela 31% ya bafsa yeo e feditšego Marematlou.

Mokgwa wa dintlha tše dintši o a hlokega go maatlafatša thuto ya motheo, fokotša dikelo tša bao ba tlogela sekolo, le go oketša kabo ya bokgoni go baithuti. Ye nngwe ya ditšhišinyo tšeo bafsa ba di fihlišitšego e be e le ya gore bontši bja MaAfrika Borwa bo swanetše go ithuta ka maleme a bona a letswela, bjalo ka ge nyakišišo e bontšhitše gore barutwana ba iketla ebile ba šoma kaone ge ba rutwa ka leleme leo ba le tlwaetšego, se se akaretša bafsa ba go ba le bogole. Mokgwa wo o swanetše go hlola ditsela tšeo di kgonegago gore bao ba tlogetšego sekolo ba fihlelele menyetla ya thuto ya morago ga sekolo le go netefatša dikelo tšeo di kaonafetšego tša go fetša mo tlhahlong ya bokgoni, ge go ntše go lebeledišišwa tlhokego ya bokgoni le maitemogelo a mošomo magareng ga bafsa bao ba sego sekolong le bafsa ba bangwe bao ba lego bokoa le bao ba lego kotsing. Menyetla ya mehuthuta ya tlhahlo ya bokgoni le thekgo ya mašelang go bafsa bao ba nago le bokgoni bja fasana bja dithuto le ba go tšwa malapeng a letseno la fasana le la magareng di a hlokega. Thekgo go dikolo go aba thuto ya boleng bja godimo ka tsela yeo e loketšego go ruta le go ithuta e bohlokwa.

Ngangišano ka ga Setifikeiti sa Kakaretšo sa Thuto (GEC) yeo e tlogo ba kamogelo ya semmušo ya go fetša Mphato wa 12 e bohlokwa. Bafsa ba swanetše go akaretšwa bjalo ka baamegi go lekodišiša kgonagalo ya khuetšo ya setefikeiti le ka moo e ka hlohletšago barutwana go tlogela sekolo pele ga nako yeo e tlwaelegilego.

Dikeletšo tše di latelago go tšwa ditšhišinyong tša setšhaba ka ga NYP di bontšha dikakanyo tše dingwe tša dintlha tše bohlokwa ka baamegi ba go fapafapana:

“Tlhohlo ye kgolo yeo e sepelelanago le go ba karolo ya setšhaba (botsebalegi bja bafsa) ke gore palo ya bafsa yeo e tsenago lefaseng la mošomo (mohl. Bafsa ba 790, 000 ba ngwadile ditlhahlobo ka 2019) e tšwela pele go feta kudu palo ya menyetla yeo e hlotšwego ke makala a mmušo le a praebete. Se se šišinya gore mmušo o swanetše go ba o ela hloko ditsenogare tšeo di tlogo fihlelela makgolo a diketekete go na le go lebelela diketekete goba masome a diketekete a bafsa” (Tšhišinyo ka Mokgahlo wa Setšhaba ka Kakaretšo).

5.2 Maemo a fase a bokgoni le bokgoni bja go se swane

Mo Afrika Borwa, go fetša mangwalo a morago ga sekolo go kaonafetša kudu dikgonagalo tša go kgathatema mo lefaseng la mošomo, go akaretšwa go tša ekonomi, le phokotšo ya bodiidi mola bokgoni bja magareng bo fokotša go se lekalekane ga letseno. Ke fela palo ye nnyane ya bao ba tlogelago sekolo ba ingwadišago dikholetšheng tša Thuto le Tlhahlo ya Mešomo ya Theknikale (TVET) goba ba fihlelela tlhahlo ye nngwe le ye nngwe ya ka morago ga sekolo. Le ge dikelo tša bokgathatema ditheong tša FET bo oketšegile kudu, ga se šo di lekana ka palo le boleng go fihlelela dihloko tša bokgoni bja magareng bja ekonomi. Ka 2018, ke fela bafsa ba 780 000 ba MaAfrika Borwa bao ba bego ba ingwadišitše le dikholetšhe tša TVET gomme ka 2030, ditsenogare tša pholisi di swanetše go oketša boingwadišo ditheong tša FET.

4. <https://www.dpme.gov.za/news/SiteAssets/Pages/25-Year-Review-Launch/Towards%20A%2025%20Year%20Review.pdf>

5. Branson, N., & Lannoy, A., & Kahn, A. (2019). *Exploring the transitions and well-being of young people who leave school before completing secondary education in South Africa*. NIDS Discussion Paper 2019/11. Cape Town: National Income Dynamics Study, University of Cape Town.

Tšweletšo ya maemo a fase mo thutong ya godingwana e ama kabo ya dialoga tša bokgoni bja maemo a godimo. Phihlelelo ya thuto le tlhahlo ya morago ga sekolo ke yeo e lekaneditšwego go bao ba tlogetšego sekolo, gomme bao ba fihlelelago menyetla ye gantši ba ba se ba itokišetša mošomo ka mo go lekanego ka baka la boleng bja fase bja thuto le tlhahlo yeo ba e hweditšego. Tlhohlo yeo e lebanego thuto ya morago ga sekolo ke go hwetša mekgwa ya go thuša bontši bja bao ba tlogetšego sekolo ba se na mangwalo a go ba kgontšha go ingwadiša le thuto ya godingwana goba mošomo gore ba hwetše bokgoni. Dipalo tše dikgolo tše tša bafsa bao ba tlogetšego sekolo pele ga nako, ga ba na bokgoni bja mošomo goba theknikale, seo se dira gore ba se kgone go thwalwa, ke ka fao 60% ya bafsa bao bas a šomego ba mengwaga ya ka fase ga 35 ba se ba ka ba šoma. Ka ntle le tsenogare yeo e nepišitšwego, ba tla dula ba sa akaretšwe mo ekonoming.

Le ge kakanyo le mošomo wa tlhabollo ya bafsa di hlomilwe poledišanong ya batho ba Afrika Borwa, go tsebja gannyane fela ka ga bafsa bao ba mango le bogolofadi le gore ba fetoga bjang go tloga bonnyane go ya bogolong. Go tloga bonnyaneng, batho bao ban ago le bogolofadi ga ba na phihlelelo ya thuto ya go lekana ka gona ba šalela morago ka tlhabollo ya bokgoni. Tshekatsheko ya Badudi ya 2016 e hweditše gore 7.7% ya badudi ba Afrika Borwa ba na le bogolofadi bjo bo itšego; ka palo ya fasefase ya go ata ga bogolofadi magareng ga bafsa (magareng ga 2.6% le 3.4% mo mengwageng yeo e fapanego ya bafsa). Palo ya bosetšhaba ya go ata ga bogolofadi e oketšegile go se nene go tloga go 7.5% ka 2011 go ya go 7.7% ka 2016. Pholisi ya bana bao ban ago le bogolofadi ke taelo ya Kgoro ya Thuto ya Motheo le Kgoro ya Tlhabollo ya Leago. Fela, go bonagala eke ge ba fihla maamong a bofsa ba wela mathateng. Afrika Borwa ga e na molao wa bogolofadi le bafsa bao ban ago le bogolofadi ba itemogela kgethollo gomme b aka se kgone go fihlelela thuto ya motheo. Magole a mangwe go akaretšwa bja go ithuta ga a kwešišwe ka setšo seo se dirago gore bafsa ba bangwe dule ka magaeng a bona gomme ba se tšee karolo mo bophelong bja leago bjalo ka go ya ditheong tša thuto, go raloka, le go ba banyakamošomo ba mafolofolo gape ba go ikemela.

Bafsa ba tšweleditše dingongorego ka ga go se akaretšwe ga bafsa bao ba nago le bogolofadi mo bontšing bja mananeo le merero ya tlhabollo. Ba boletše gore “Batho bao ba nago le bogolofadi ga ba akaretšwe mo dikilong le dyunibesithing,” le gore go na le hlokego ya go “hlama mananeo ao a akaretšago basfa bao ba nago le bogolofadi,” ga mmogo le go “netefatša gore ba a akaretšwa mananeong ga mmogo le go menyetla ka moka ya tlhabollo le phetogo ya bafsa”.

5.3 Tlhokego ya mešomo ya bafsa yeo e atilego ga mmogo le moya wa fase wa bogwebi

Tlhokego ya mošomo, kudukudu magareng ga bafsa, go tsebišitšwe bjalo ka bothata bja bosetšhaba ke Taolo ya bo 6 ka kelo ya godimo ya tlhokego ya mešomo ya bafsa e hlalošwa go lebeletšwe nyako le kabo. Maemo a godimo a tlhokego ya mešomo magareng ga bafsa gantši a iša go koketšego ya maikutlo a go se akaretšwe le kgakanego yeo e bago le dikhetšo tše di mpe mo boitekanelong bja mmele le monagano, se se hlolago tatelano ye šoro (De Lannoy, Graham, Patel & Leibbrandt, 2018). Gore naga e e be le phetogo ye kgolo gape ya go bonala, e hloka go ela hloko mekgwa go fediša bodiidi bjo bo fetišwago ka lešika. Go ba mofsa ke ye nngwe ya dikgato tše bohlokwa mo bophelong fao thekgo yeo e lekanego e ka dira dipapapano tše bohlokwa tše. Maikemišetšo ao a tsepamago a sepolitiki a hlokega go fokotša go hloka mošomo ga bafsa ka diphetogo tša ekonomi le tše dingwe, go netefatša dipolelo tše di botse tša nako ye kopana, pakagare, le tša nako ye telele.

Go ya ka dipolelo tša Tshekatsheko ya Kotara ya Bašomi (QLFS) ya kotara ya bobedi ya 2020 yeo e lokolotšwego ke Dipalopalo tša Afrika Borwa, kelo ya semmušo ya tlhokego ya mešomo e eme go 23.3%, yeo e bego e le kaonafetše ge e bapetšwa le ya Q1, le ge go le bjalo, se e be e le ka baka la tlhalošo ya tlhokego ya mešomo. Ka kakaretšo, go hloka mošomo ga bafsa go sa dutše go le godimo kudu. Kelo ya tlhokego ya mošomo ga bafsa ba mengwaga ya magareng ga 25 le 34 e be e feta ya bao ba lego mengwageng ya magareng 45 le 54 gabedi (37.3% vs 17.5%) ka Q1 ya 2020. Ka yona nako yeo, kelo ya tlhokego ya mešomo ya bafsa ba mengwaga ya magareng ga 15 le 24 e be e nyakile go ba 60%. Go hloka mešomo ga bafsa go fihlile maamong a kgakanego mo Afrika Borwa gape go dula e le ye nngwe ya ditlholo tšeo naga e itemogelago tšona. Le ge go hloka mešomo ga bafsa e se bothata bja Afrika Borwa fela, bafsa ba Afrika Borwa ba amegile kudu ge ba bapetšwa le lefase ka bophara. Pego ka Spectator Index e bega kelo ya go hloka mešomo ga bafsa mo Afrika Borwa bjalo ka yeo e lego godimodimo mo lefaseng. Bontši bo šetše bo itemogetše go ganwa ga ba be ba nyakana le mešomo, gomme se se dira gore ba gobale maikutlo le monagano. ⁶

Bontši bja bafsa bo nolegile mooko ke lefase la mešomo gomme ga ba age bokgoni bja bona ka thuto le tlhahlo, ka go realo, ga ba mošomong, thutong, goba tlhahlong (NEET). Persente ya bafsa ba mengwaga ya magareng ga 15 le 24 bao ba bego ba le go NEET e eme go 34.1% ka Q1 ya 2020. ⁷ Se se emela bafsa bao e ka bago dimilione tše 3.5 ba mengwaga ya magareng ga 15 le 24. Go feta fao, go na le phapano yeo e makatšago kudu ya bong mo kelong ya NEET, yeo e lego godingwana go basadi go feta ya banna ba bafsa. Ge e bapetšwa le Q4 ya 2019, persente ya bafsa ba mengwaga ya magareng ga 15 le 34 bao ba bego ba le go NEET e oketšegile go se nene ka 1.1%, ke gore, go tloga go 38.9% go ya go 41.7% ka Q1 ya 2020. Ka kakaretšo, dikelo tša godimodimo tša tlhokego ya mešomo di bonwa go ba mengwaga ya magareng ga 20 – 24 bao ba dirago phetogelo ya bona ya pele ya go tšwa dithutong go ya mošomong, bafsa ba basadi ba feta bafsa ba banna, gapegape bafsa ba Bathobasole Bammala ba amegile kudu go feta bafsa ba Bathobašweu le ba Malndia. ⁸

Bafsa bao ba nago le bogolofadi ba lwela mešomo ya go swana le bafsa bao ba se nago bogolofadi gomme ga go na sedirišwa seo se ka dirišwago go thekga tšhomišo ya tekatekano ya menyetla ya go sepelelana le dihlopha tšeo di kgethilwego go ya ka mo Molao wa No 55 wa Tekatekano ya Thwalo wa 1998 o holofetšego ka gona. Menyetla ya mešomo gantši e bapatšwa makaleng

6. Mokgahlo wa Boditšhaba wa Mošomo. (2019). Phihlelelo ya Mošmotlholo yeo e tšwelelago mo mošomong. A study based on ILO's global estimates for youth labour market indicators.
7. Statistics South Africa. (2019). Quarterly Labour Force Survey Quarter 4: 2019. E hwetšagala go: <http://www.statssa.gov.za/?p=12948>
8. Graham, L. & Mlatsheni, C. (2015) Youth unemployment in South Africa: Understanding the challenge and working on solutions. In De Lannoy, A., Swartz, S. Lake, L. & Smith C. (eds) *South African Child Gauge 2015*. Cape Town: Children's Institute.

a bobegaditaba gomme ga go elwe tlhoko bao ba sa kwego goba bao ba sa bonego. Bjalo ka ge bogolofadi bo sa akaretšwe mo mešomong go balwa le lekaleng la mmušo, ba bangwe ba bafsa bao ba nago le bogolofadi bja mahlo, ditsebe le mmele ga ba kgone go ka lwela menyetla yeo e lego gona ya mešomo. Bontši ba menyetla ya mešomo bo nyaka Curriculum Vitae (CV) ntle le go naganela bao ba sa kgonego go šomiša matsogo a bona go gatiša. Tšhomišo ya ditekanyetšo tšeo di kgontšhago bafsa bao ba nago le bogolofadi go phela ka go ikemela le go kgathatema yeo e tletšego mahlakoreng ka moka a bophelo e swanetše go bewa pele.

Tšeo di latelago ke mabaka ao a dirilego gore go bokgathatema bja bafsa mo setlwaeding sa ekonomi mo Afrika Borwa e be bja fase:

- a) Ekonomi ya Afrika Borwa e itemogetše go phutlhama ga ekonomi go tloga ka 2014, ka kelo ya kgolo ya ekonomi ya ngwaga-ka-ngwaga yeo e lego fase ga 2%. Phutlhamo ye e ka tswalanywa kudu le mafelelo a koketšego ya dithoto ka 2011; phokotšo ya tšhomišo ya mašelang a setšhaba le peeletšo ga mmogo le ditatofatšo tša bomenetša mo ditheong tša bohlokwa tša mmušo tšeo di tšwelago pele go ama gampe tšhepo bja babeeletši. Go theolwa ga bjale ga ekonomi ya Afrika Borwa ke ditheo tšeo di kalago mokitlana go dira gore dilo do senyege go ya pele.
- b) Tšwelelopele mo tlhabolong ya ekonomi e šitišwa tšhomišo yeo e fokolago ya pholisi ya ekonomi, tšweletšo yeo e fokolago ya ditheo tša semolao tšeo di hloletšwego go akgoiša tlhabollo ya ekonomileago, le tlhalelo ya tshwaragano le tirišano ya tlhako ya pholisi yeo e lego gona. Mohlala, tlhako ya ekonomi ye nnyane ga se la ka la thekga kgolo yeo e tiilego le tlhoko ya mešomo. Ditlhohlo tše dingwe ke gore sekoloto sa mmušo se hlatloga ka go nanya, gomme le dipoloko tša makala ka bobedi a praebete le a mmušo di sa le ko fase, ka go realo a thibela kgolo.
- c) Tlhabollo ya theknolotši yeo e golago ka lebelo e bile le khuetšo ye mpe mo thwalong, gagologolo makaleng ao a šomago botse a ekonomi ya Afrika Borwa ka baka la tšhomišo ya metšhene le boitshepediši. Koketšego ya bjale ya 4IR e tšweletša monyetla le tlhohlo ka ge e na le bokgoni bja go šitiša intasteri ye nngwe le ye nngwe ka go aba didirišwa tša go itshepediša, yeo e hlokago dipeakanyo mo dithulaganyong tša mešomo. Bontši bja bafsa ga ba na bokgoni bjo bo sepelelanago le thulaganyo ya mošomo yeo e fotegilego yeo e tlhahlwago kudu ke theknolotši gape ye ithekile godimo ga bokgoni bja maemo a godimo. Go hloka mešomo ga bafsa go tšwele pele go koafatša tlhabollo ya bokgoni bjo bo tlhokegago to tliša kgolo ya ekonomi.

Go ya ka Dipalopalo tša Afrika Borwa, bontši bja bafsa ba naga gantši bo wela go ye nngwe ya magoro a mararo a: go se rutege, go hloka mošomo, go se thwalege.⁹ Le bafsa bao ban ago le mengwana ba tsena sekolo kgonagalo ke ye ntši ya gore ba se ke ba thwalwa go feta batho ba bagolo ka baka la maitemogelo a maleba a mošomo. Seo se lemogwago ke gore bafsa bao ba nago le mangwalo a thuto ya godingwana ba na le sebaka se se kaone kudu sa go hwetša mošomo ge fela thuto le bokgoni bja bona di sepelelana le tšeo di nyakwago kudu mo lefaseng la mošomo. Ge go lebeletšwe maemo a peeletšo ya setšhaba go thuto ya motheo le ya godingwana, bafsa ba Afrika Borwa bao ba tšwago mo thutong ntle le bokgoni le bao ba nago le bokgoni bjoo bo sa hlokegago ka bontši mo ekonoming le diitastering ba tla hologa go tšwa ditsenogareng tšeo di tsebišitšwego peleng go kgontšha khumanego ya bokgoni bja mošomo le bogwebi. Dipalopalo di bontšha gore khudugo ya bafsa ba mengwaga ya magareng ga 15 le 29 go ya diprofenseng tše dingwe kudukudu ditoropokgolong tša Gauteng le diprofense tše dingwe go bjalo ka KwaZulu –Natal le Kapa Bophirima go tšwa metsemageng ba nyakana le menyetla ya ekonomi ye mekaone, mešomo, ga mmogo le bophelo bjo bokaone. Bafsa bao ba hudugago ba lebana le dikotsi tša go wela molabeng wa bodiidi bja ditoropong ka baka la tlhalelo ya thekgo leago nakong diphetogo tša bona, ka gona, go swanetše go le ditsenogare tšeo di šomago gape tša mehutahuta go lebeledišiša diemo tšeo di itšego, dikotsi, ga mmogo le mafokodi a bahudugedi. Basadi ba bafsa le basetsana ba kotsing, ka ge ba bopa palo ye kgolo ya batšwasehlabele ba go utsiwa gwa gebja ka bona mo ekonoming ga mmogo le go gobošwa ka tša thobalano.

Dikeletšo tšeo di latelago tša go tšwa ditšhišinyong tša setšhaba ka NYP di tšweletša tše dingwe tša dikakanyo tša dintlha tše bohlokwa ka baamegi ba mmalwa:

“Ka manyami, bafsa le sehlopha sa SMME ka kakaretšo ba be ba katana le go fihlelela SEFA (Setheo sa Mašelang a Dikgwebopotlana) ka baka la melao ya semmušo le dinyakwa tše dintši gape le dipampiri tša go se fele tšeo di tlhokegago tšeo thulaganyo ya tšona e jago tšhelete ye ntši. Se se akaretša phihlelelo ya babalamatlotlo go ngwala ditekanyetšo tša mašelang le go hlama diprojeke tša maleba gape tša go ba le mašokotšo. Ka go realo, dinyakwa le ditekanyetšo tša dikgopelo di swanetše go fetolwa” (Keletšo ka Mmasepala, 16 Matšhe 2020).

Go tlaleletša, koketšego ya bjale ya 4IR e na le ditlamorago mo bokamosong bja mešomo ya bafsa, tšhomišong ya ditshepedišo tša dithuto, le dipholisi tša diintasteri. Le ge go na le dipolelelopele tše dikgolo tša ditšhitišo mo thulaganyong ya setlwaedi sa mošomo le ditshepedišo tša kgale tša dithuto, go na le monyetla wa tlhoko ya mešomo. Ka go realo, go na le tlhoko ya go aga mabokgoni a 4IR magareng ga bafsa ao a sepelelanago le ‘Inthanete ya Diintasteri tša Dilo’ go šomiša mehola ya 4IR. Dikeletšo tšeo di latelago tša go tšwa ditšhišinyong tša setšhaba ka NYP di tšweletša tše dingwe tša dikakanyo tša dintlha tše bohlokwa ka baamegi ba mmalwa:

“Dikgatelopele le ditlhabologo tšeo di tlhaotšwego bjalo ka 4IR di tšea mešomo le go thekga theknolotši le ditlhabologo tše

9. <http://www.statssa.gov.za/?p=12362>

dingwe, bjalo ka basfa re ka belaela tlhabologo yeo e re amago gampe". Keletšo ka mokgahlo wa bosetšhaba wa basfa ka la 16 Matšhe 2020.

E bontšha gape menyetla e mefa. Dipalopalo tše dikgolo di begwa go ba tša gauta ye mpsha goba oli ye mpsha. Dipalopalo ke sekgontšhi se bohlokwa sa phetogo le tlhabollo ya ditharollo tšeo di loketšego batho le badudi. Go ba bohlokwa gape gore e be tšeo di hwetšagalago go diphetogo tšeo di letetšwego, abelanwago le go fihlelelwa mo metheong yeo e fihlelelwago ga bonolo.

Mathata a Covid-19 le ona a gakaditše seemo sa go hloka mošomo ga bafsa mo Afrika Borwa. Ekonomi e be e ntše e sa gole gabotse, mme kiletšo ya mosepelo, yeo e bego e kopane le phokotšo ya dikelo tša sekoloto, di be di ka kgona go šitiša tlhoho ya mešomo le tilelo ya kudukudu ya dikgwebopotlana. Ka June 2020, dikhamphani tše dintši di tsebagaditše maano a tšona a go fokotša bašomi go akaretšwa dikgwebotš tša kago le tša difofane, boithabišo, boitapološo, le diintasteri tša kamogelo ya baeng. Mo mabakeng a mangwe, dikgwebotš di tswalelelwa sa ruri. Dikgwebopotlana tšeo lešokotšo la tšona le bego le šetše le fedile di tlo amega kudu.

Go bohlokwa go se nagane gore borakgwebotš le bommakgwebotš ba batho ba bafsa, goba gore dihlopha tša merafe ya go fapafapana di itemogela ditlhohelele le maatlafatšo ya go swana. Mo setšhabeng gagologolo, basadi ba bathobasotš ba phela ba sa akaretšwe kudu ka melao ya setšhaba, setšo le setlwaedi, maiteko ao a kgethegilego a swanetše go dirwa go netefatša kakaretšo yeo e tletšego, go abela bafsa ba banna le basadi menyetla ya go swana.

5.4 Dipelo tšeo di fokolago boitekanelo bja mmele le monagano

Go na le kgonagalo ya gore bafsa bao ba itekanetšego ba ka thuša le go kgatha tema kgolong ya ekonomi ya naga. Mo Afrika Borwa, go bohlokwa go lebeledišiša ditlhohelele tšeo di tšwelelago tša maphelo le boitekanelo bja bafsa go akaretšwa malwetši a go fetela, diphetetšo tša go fetela ka thobalano (di-STI) le dipelo tša go tlhobaetša tša boitekanelo bja bong le pelego (SRH), mathata a boitekanelo bja monagano le go šitwa go šoma ka baka la tšhomišompe ya dinotagi le diokobatši, bodiidi, kamogo le tlišo, ga mmogo le dikgaruru le dikgobalo. Seo gantši e lego nnete ke gore tšhomišompe ya dinotagi le diokobatši e ba e le ka baka la go itakenele ga mogopolo goba kgatelelo ya monagano. Ye nngwe ya dingongorego tše bohlokwa tša maphelo yeo gantši e sa elwego tlhoko ke bolwetši bja mafahla (TB), le ge e le bjo bongwe bja malwetši a ketapele ao a ka hlolago lehu magareng ga bafsa. Go ya ka Dipalopalo tša Afrika Borwa (2018:40), ka 2016, bolwetši bja mafahla ba be bo le ketapele ya tlhoho ya lehu mo sehlopheng sa mengwaga ye 15 go fihla go 24, bo hlotše mahu a 7.0%. Bja latelwa ke bolwetši bja kokwanatlhoko ya go fokotša mašole a mmele mo mothong (HIV) (bjo bo hlotšego mahu a 5.7%). Le ge go na le palo yeo e fokotšegago ya go ima ga batšwamahlalagading gotee le palo ya godimo ya HIV magareng ga batšwamahlalagading mo Afrika Borwa, dikelo tša go ima ga batšwamahlalagading di dula di le godimo kudu. Go ya ka Setheo sa Boditšhabakopano sa Aids, ka 2018, diphetetšo tše difsa tša HIV magareng ga bafsa ba basadi ba mengwaga ya magareng ga 15 le 24 di be di feta gabedi tšeo di bego di le magareng ga bafsa ba banna (diphetetšo tše difsa magareng ga bafsa ba basadi di be di le 69 000, ge di bapetšwa le tše 25 000 tšeo di bego di le magareng ga bafsa ba banna). Ka kakaretšo, basadi ba bile le dikelo tša godingwana tša HIV go feta banna.¹⁰ Bogona bja HIV magareng ga batho bao ba lego mengwageng ya 15 go fihla go 49 mo Afrika Borwa bo be bo le go 20.6%, 26.3% magareng ga basadi le 14.8% magareng ga banna ka 2018. Phapano ye kgolo ya bogona bja HIV go ralala le bong e be e bonala kudu gare ga bafsa ba mengwaga ye 20 go fihla go 24 gomme e be e le godingwana makga a mararo mo basading go feta mo banning. Go phulega ga leuba la Covid-19 go bea bafsa bao ba phelago ka HIV kotsing ya morwalo wa malwetši ao a sego a tlwaelega.

Bohlatse go tšwa ditlhabolong tša bjale tša maemo a go itekanela mmeleng, le mogopolong ga bafsa bo bontšha gore go na le tšhomišompe ya dinotagi tšeo di dirago gore motho nyake go phela ka tšona: diokobatši, bjala le motšoko, moo bjala e lego senotagi seo se šomišwago gampe kudu mo Afrika Borwa. Kgoro ya Tlhabollo ya Leago e tsebišitše Leanokgolo la Bosetšhaba la Diokobatši, ga mmogo le masolo a bosetšhaba bjalo ka 'Ke Moja' go thibela le go fokotša tšhomišompe ya dinotagi tšeo di dirago gore motho a nyake go phela ka tšona, fela ditsenogare tše di ile tša ba le khuetšo ye nyenyane. Leanokgolo la Bosetšhaba la Diokobatši leo le dumeletšwego ke Kabinete ya 2019-2024 le tshepišitše phetogo ye kgolo le tšhomišano yeo e kaonafetšego ya go fetšiša setlwaedi sa tšhomišompe ya diokobatši le dinotagi ka bafsa. Bothata bja ditheo tša kalafo tšeo di sa lekanago ke gore, ke fela ditheo tše lesome (10) tša kalafo ya setšhaba tšeo di šomago go ralala le naga, se se laetša gore batšwamahlalagading bao ba amegago tšhomišompe ya dinotagi ga se ba šo ba alafša gomme b aka fetogela bogolong ka ditlamorago tšeo di sa fetogego tša lebaka le le telele tša tšhomišompe ya dinotagi. Gape go na le tšhomišo yeo e fokolago ya Molao wa 70 wa Thibelo le Kalafo ya Tšhomišompe ya Dinotagi wa 2008, kudukudu malebana le ditokišetšo tša go fokotša ditheo tšeo di sego tša di sego molaong tša kalafo ya tšhomišompe ya dinotagi. Molao o a tlhabollwa gomme o tla hlohleletša thibelo le tsenogare ya ka pela, go feta fao, go boima go kala khuetšo ya ditsenogare, ka baka la tlhaelelo ya tekolo le tshekatsheko yeo e lego ka ga tshedimošo yeo e arotšwego go ya ka mengwaga. Go na le dipego tša ditlhohelele tše difsa le tšeo di tšwelelago bjalo ka tšhomišo ya diokobatši tšeo di sego molaong, koketšego ya bomphenyašilo mo dikgokaganong tša leago le go gobošwa ka tša thobalano ke basenyi mo inthaneteng ka baka la tšhomišo yeo e oketšegilego ya inthanete magareng ga bafsa. Tšhomišo e tla hloka gore baamegi ba go swana le Kgoro ya Tlhabollo ya Leago, Bohlankedi bja Magareng bja Diokobatši, Kgoro ya Maphelo, Kgoro ya Thuto ya Godingwana le Tlhabo, le makgotla a bahlankedi a dinotagi a bosetšhaba le a diprofense go beeletša mo boitekanelong bja setšhaba, mananeo a ditokelo le go fokotša tshenyho. Ge go lebeletšwe ditlhoheleletši tše dintši tša kotsi ya tšhomišo ya bjala le diokobatši le go tšea maele go tšwa ditsenogareng tšeo di šetšego di le gona go akaretšwa tšeo di tsebišitšwego nakong ya ge naga ka bophara e be e ikarebela go leuba la Covid-19.

10. South African National HIV Prevalence, Incidence, Behaviour and Communication Survey, 2018

11. <https://www.dailymaverick.co.za/article/2020-04-09-is-gender-based-violence-not-a-serious-and-violent-crime-minister-cele/#gsc.tab=0>

12. <https://www.businesslive.co.za/bd/national/health/2019-09-09-sa-men-four-times-more-likely-to-commit-suicide-than-women-who-report-finds/>

Tšhomišompe ya diokobatši e bea maphelo a bafsa kotsing gape e ka hlola mathata a leago bjalo ka dikgaruru, bosenyi, le go thubega ga malapa moo bafsa e lego batšwasehlabele le bahlodi ba dikgaruru. Bontši bja bafsa bo itemogela dikgaruru go tloga bonnyaneng go ya mahlalagading ka mokgwa wa maitemogelo a tlaišo ya bjaneng ao a ba amago mo tikologong tša go fapana. Maitemogelo a tlaišo ya bjaneng gantši a dira gore go be le maitshwara a dikgaruru moragonyana mo bophelong gomme dikgaruru tše di ka ba le khuetšo ye mpe mo setšhabeng. Tše di a tšwelela mo dikgarurung tša bafsa (go lwa ka matsogo, ditsotsi, le go phaya thetho ka kgang). GBV le go bolawa ga basadi ke tlhohlo tšeo di golago yeo e amago kudu bafsa ba basadi. Go ya ka Tona ya Maphodisa, ka Matšhe 2020, melato yeo e begilwego ya GBV e be le 38% godingwana go feta tšeo di gatišitšwego ka 2019.¹¹

Kelo yeo e oketšegago ya GBV le tšhomišompe ya diokobatši e gakaditšwe ke seemo sa Covid-19. Bjalo ka ge naga e šomišitše ditekanyetšo tša thibelo go fokotša go phatlalala ga twatši, go bile le go tswalelwa ga dikolo le ditšhitišo tša mediro ya go dira letseno le ditirelo tše bohlokwa. Dilo tše ka moka di beile basadi le basetsana kotsing ya go gobošwa ka tša thobalano, go katwa, le dikgaruru tša gare ga baratani. Go ka ba gape le dikelo tša godimo tša mathata ao a tlwaelegilego a monagano bjalo ka kgatelelo ya monagano yeo e tseneletšego, tlhobaelo, le go hloka boitshepo efela di bonala e le tšeo di nyatšegago gape thušo ga e gona. Ka 2019, Mokgahlo wa Lefase wa Maphelo o begile dikelo tša godimo tša go ipolaya (go akaretšwa dikgopolo tša go ipolaya le go leka go ipolaya) ka 12.8 gare ga 100 000 ye nngwe le ye nngwe ka 2016 moo banna ba Afrika Borwa ba lego kotsing ye kgolo ya go ipolaya go feta basadi.¹²

Bafsa bao ba senago magae, bao gantši ba bitšwago 'bana ba mebileng' ba ba senang magae, ba gale ba bidiwang 'bana ba mo mmileng' le bona ba hlola mathata ao a golago ao a amanago kudu le ditikologo tša ka gae tšeo di sa thekgego boitekanelo bja ngwana. Go a lemogwa gore bothata bjo bo bonala kudu ditoropongkgolo, ge go bapetšwa le metsemagaeng, moo melao ya leago ya badudi le Ubuntu di dulago le tsemilwe kudu. Dipalo tša bafsa bao ba senago magae di godingwana ko ditoropong ka ge bafsa ba hudugela ditoropongkgolo go nyakana le menyetla ka ntle le go kgokagana le ba lelapa gore ba ba thuše. Dinyakišišo ka ga go hloka magae di hweditše go ba gona ga setlwaedi sa godimo maitemogelo a dikgaruru a bo bjaneng kudukudu go se golele ka gae goba go tšhaba ka gae.¹³ Tsela ye nngwe ya go swaragana le taba ke go kgobokanya bafsa bao ba senago magae le go leka go ba tsošološa le go ba fa bokgoni. Tlhako ya pholisi e laela Kgoro ya Tlhabollo ya Leago go hlabolla le go kgontšha tšhomišo ya melao ya maleba ya go ralala le makala yeo e amanago le phokotšo ya bodiidi, maatlafatšo ya malapa, tšhireletšo ya bana le tlhabollo ya bafsa, go netefatša gore thibelo le mananeo a tsenogare ya ka pela a a šomišwa go ralala le makala.¹⁴ Dihlopha tša go fapafapana tša bafsa ba sa šireletšegago ke bao ba senago meago yeo e kgotsofatšago (bao ba senago magae le bao ba dulago mafelong ao a sa dumelelwago) ba hloka go tlhahlobja, go dirwa diteko, le go alafša nakong ye ya mauba.

5.5 Diintasteri tšeo di sego tša šomišwa tša setšo le botlhami

Dipapadi le mediro ya setšo di ka hlola badudi bao ba itekanetšong, ba mafolofolo, go hloleletša moya wa boikgatšho bja setšhaba, ka gona ba le seabe mo kwanong ya setšhaba le phetogo ya ekonomileago. Makala a a na le bokgoni bja go kgatha tema mo kgolong ya ekonomi ya Afrika Borwa gape a kgahla bafsa ba Afrika Borwa kudu. Ga go hlokege gore go lebelelwe go hwetša mehola ye mentši go tšwa mananeong le ditšhišinyong tšeo di lego gona le tšeo di rulagantšwego tša dipapadi, boithabišo, le bokgabo le setšo. Makala a a na le maatlal a go tšweletša le go godiša bokgoni, aba dibaka tša mešomo le kgwebo, le go kgathatema magareng ga bafsa mo kagong ya setšhaba. Makala a dipapadi le botlhami a swanetše go lebelela bokgathatema bjo bontši le go nepiša dinyakwa tša bafsa, gagologolo tša thuto le tlhabollo ya bokgoni, tšeo di tlholago menyetla ya mešomo le go hloheletša dipolelo tša maphelo go ralala le naga. Mošomo wa setšo, tlhabollo ya bohwa le tlhohleletšo ya kwano ya setšhaba le diintasteri tša bohloki o hlalošitšwe ka botlalo mo dikarolong tšeo di tlogo pele tša pholisi.

Leuba la Covid -19 le utollotše ditlhohlo tše dintši tša badiragatši le intasteri ka moka ya botlhami. Bontši bja bona ga ba na dikontra tša mešomong ya bona, thekgo ya go tlhokego ya mošomo, diphenšene, le mekgwa ye mengwe ya thekgo. Dikarabelo go leubo tšeo di šomago le didirišwa tša theramelao di hloka go šomišwa go thuša badiragatši le go thibela kgobošo.

5.6 Go senyaga ga kgokagano ya setšhaba le baagi ba mafolofolo

Bafsa ba Afrika Borwa ba tšweleditše boitshepo mo tikologong yeo e tlhakahlakanego ya go ba le mašaledi a setlwaedi sa kgethollo le go se lekalekane ka go le lengwe, mola ka go le lengwe go letetšwego gore ba šomiše ditokelo tša bona tša bodudi mo setšhabeng seo se lokologilego. Go ya ka Dipalopalo tša Tshekatsheko ya Taolo, Tšhireletšo ya Setšhaba le Toka tša Afrika Borwa ya 2018/2019, ke fela batho ba go feta seswai godimo ga ba lesome bao ba ikgantšhago goba ba ikgantšhago kudu ka go ba MaAfrika Borwa, ka bao e nyakilego go ba seripa sa baagi bao ba ikgantšhago kudukudu ka go ba MaAfrika Borwa (Dipalopalo tša Afrika Borwa, 2019). Go molaleng gore setšhaba se lemoga bohlokwa bja mehutahuta ya metheo ye bohlokwa ya temokrasi, go akaretšwa dikgetho tša bolokologi gape tša go loka, tokelo ya kopano le tšhupetšo, go rwala maikarabelo a dikgetho, tokologo ya polelo, le kgotlelelo ya tša sepolitiki. Dikgetho tša bolokologi gape tša go loka di sa ntše e le tša maemo a godimo kudu mo temokrasi. Le ge go le bjalo, bafsa ba ikwa ba kgaphetšwe thoko, kudukudu ka baka la dikelo tša godimo tša tlhokego ya mešomo le go se kgone go kgathatema ga bona mo mererong ya ekonomi. Tshekatsheko ya Taolo, Tšhireletšo ya Setšhaba le Toka e bontšha gore dipersente tše e ka bago tše 13 tša badudi ba Afrika Borwa di itemogetše kgethollo mengwaga ye mebedi pele ga tshekatsheko.¹⁵ Kgethollo ya semorafe e itemogetšwe ke bontši ka 6.8% mola kgethollo ya go ya seemo sa bong e itemogetšwe ke persente ye nnyane ya 0.1. Go bohlokwa go lemoga gore persente e ko godingwana mo mafelong a

13. Herman, DB, Susser, ES, Struening, EL & Link, BL, 1997. Adverse childhood experiences: Are they risk factors for adult homelessness? American Journal of Public Health 87(2), 249–55. www.ajph.org/cgi/reprint/87/2/24

14. Mokomane, Z. & Makoe, M. 2015. An overview of programmes offered by shelters for street children in South Africa. Child & Family Social Work. <https://doi.org/10.1111/cfs.12251>

15. <http://www.statssa.gov.za/publications/P0340/P03402019.pdf>

mangwe ge go bapetšwa le yeo e lego gona maamong a bosetšhaba. Go a hlokega gore ditheo tša mmušo tšeo di nepišitšego le go hlankela bafsa le mekgahlo ya setšhaba ka kakaretšo di be le seabe mo kwanong ya setšhaba ka go kopanya leanotšhomo la bosetšhaba go lwantšha bosomerafe, kgethollo ya semorafe, lehloyo la batšwadinagengdišele, le go hloka kgotlelelo ga go amana natšo mo mananeong a tšona a tšhomišo.

Go swaragana le ditlhohlo tša ka godimo, pholisi yeo e feletšego ya bafsa yeo e lemogago go fapafapana ga bafsa; e lebiša tlhokomelo ya yona go kaonafatšong ya lenaneo la thuto; oketša bokgoni le menyetla ya ekonomi go akaretšwa mešomo le menyetla ya bogwebi go bafsa; šireletša bafsa bao ba lego bokoa go akaretšwa bao ba nago le bogolofadi, bao ba sego thutong, mešomong le tlhahlong; kgothaletša boitekanelo bjo bobotse go thibela go nona, malwetši ao a fetelago le ao a sa fetelego le mathata a boitekanelo bja menagano; le go netefatša phihlelelo ya tshedimošo ya boitekanelo bja bong le pele go gape le ditirelo tša go se kgetholle go ya ka bong, di a nyakega. NYP 2030 le yona e tla aba thulaganyo go ditheo tša mmušo, setšhaba ka kakaretšo, lekala la praebete, le bafsa mo maitekong a tlhabollo ya bafsa go akaretšwa maatlafatšo ya kwano ya setšhaba, mpshafatšo ya boitshwano, le go tshwaragano mo setšhabeng.

Tshepo ya badudi mo ditheong tša go fapafapana tšeo di tšeago karolo mo go rwaleng maikarabelo, go hloka sephiri, le bokgathatema mo temokrasing, le phihlelelo ya toka e sale ntlha ye bohlokwa ya setšhaba seo se lokologilego moo maloko a thekgago dipholisi tša mmušo le go kgatha tema mo go ageng naga ya bona, go akaretšwa go ithaopa. Le ge go lahlegelwa ke tshepo ga setšhaba mo mebušong ya bosetšhaba e le bothata bjo bo golago lefaseng ka bophara, go a hlokaetša gore mo Afrika Borwa tshepo mo mananeong a sepolitiki le yona e tšwela pele go fokotšega. Se se ka tswalanywa le go diphošo tša mmušo tša nnete le tšeo di ukangwago, go akaretšwa lebelo leo le nanyago la go swaragana le bomenetša mo mmušong. Tlhaelelo ya go hloka sephiri le go rwala maikarabelo yeo e ukangwago e dira gore bafsa ba se be le kgahlego gomme ba se ke ba kgatha tema.

5.7 Tlhabollo ya bafsa yeo e sa fiwego thušo yeo e lekanego le ditirelo tša dikgokagano tša maemo a fase

Ditherišano le bafsa di tšweleditše ditlhohlo tše mmalwa tšeo di lego gona mo tikologong ya tlhabollo ya bafsa. Tšona di akaretša go se kwane ga mekgahlo ya tlhabollo ya bafsa, tlhaelelo ya ditaelo tšeo di tlhakilego, le tlhaelelo ya phapano magareng ga dikarolo tša sepolitiki le mošomo ya taolo ya tlhabollo ya bafsa. Gape go na le thekgo yeo e sa lekanago ya tlhabollo ya bafsa, go lebeletšwe mašelang le bašomi. Le ge go le bjalo, mošomo wa bafsa o lebeletše kudu go lwantšha kgopolo ya gore bafsa ke mapheko mo tšwelopeleng ya bosetšhaba. Malebana le se, lekala la mošomo wa bafsa le lebelela tlhabologo yeo e tletšego ya mofsa ka go ba thuša go fihlelela dinyakwa le bokgoni bja bona gas a elwe tlhoko ditlhohlo tšeo ba itemogelago tšona go ralala le mengwaga ya bona.

Le ge bokgoni bja bafsa bo theilwe godimo ga go ithutela mošomo ga bafsa, lekala le e santše e le leo le sa tsebjego la go se lemogwe, le ge le šomišwa ka fase ga thekgo yeo e tletšego gape yeo e ikarabelago ya didirišwa tša tlhabollo ya bafsa. Mošomo wa bafsa o hlalošwa bjalo ka ditiragalo tšeo nepo ya tšona e lego go hola bafsa ka mokgwa wa go thuša le go kaonafatša tlhabologo ya bona le ya setšhaba ka bokgathatema bja go ithaopa, bjo gape bo thušago thuto ya bona ya sekolong, boithuti, le ya matsogo le tlhahlo; yeo gantši e abjago ke mekgahlo ya mošomo wa bafsa. Tlhokego ya tlhako ya peamelao ya mošomo wa bafsa le yona ke ntlha ye bohlokwa kudu go lebeletšwe ditlhohlo tše dintši tšeo bafsa ba itemogelago tšona go mo bophelong ba le noši, bjalo ka lelapa, badudi, le mo maamong a setšhaba. Nyakišišo ka Hlagala (2012), e tswalanya tšwelelo ya mošomo wa bafsa le dikarabelo tša mathata a setšhaba ao a tlhotšwego ke maemo a go šarakana a dipolitiki tša boago. Malebana le se, dikamano magareng ga bafsa le bašomi di hloka kwešišo yeo e tseneletšego ya maemo a leago le mekgwa ya go fapafapana yeo e nepišitšego go fetolela kwešišo yeo go ba tharollo ya mathata a bafsa a leago.

Tše ka moka di dirile gore go be le letseno la godimo gomme bontši bja ditsebi tše di humilego ka maitemogelo le phišegelo ba tlogetše mešomo go yo nyakana le menyetla ye me kaone. Se se dirile gore go be le mathata ao a sego a rarollwa a bafsa bjalo ka go tlogela sekolo, tšhomišo ya dinotagi, bosenyi, le go hloka magae. Go letetšwe gore bafsa ba tšweletše bokgoni bja bona bjoo bo ba kgontšhago go dira diphetogo tša katlego gape tša go kgotsofatša go tšwa mahlalagading go ya bogolong mo maamong a bona a leago le a ekonomi bjale ka ge go boletšwe mo pholising yeo e lego gona le mo dithulaganyong tša setheo. Pampiri ye Tšweu ya Boitekanelo bja Leago e holofela maemo ao a tlhabologago a thulaganyo ya boitekanelo bja leago moo bašomi ba go fapafapana ba tlhabollo ya leago, go akaretšwa bašomi ba bafsa, ba tla šomišago ditirelo tša mehuthuta mo magatong a go fapafapana a tsenogare go lebeledišiša mathata a leago ao a ka šitišago maiteko a tlhabollo ya leago. Mo Afrika Borwa, tshepedišo ya go tsebagatša mošomo wa bafsa e thomile moragonyana ga di-1980, gomme mošomo wa bafsa o be o akareditšwe go NYP 2015-2020 bjalo ka ntlha ye bohlokwa ya mekgwa ya tlhabollo ya maleba ya bafsa.¹⁶

6. DIKAROLO TŠE BOHLOKWA TŠA PHOLISI

6.1. THUTO YA BOLENG, BOKGONI LE DIBAKA TŠA BOBEDI

Go beeletša mo bašoming ke peeletšong e le tee ya bohlokwa yeo naga ye nngwe le ye nngwe e ka e dirago. Ga go na naga yeo e dirilego phetogo yeo e etlagilego go tšwa go “yeo e tlhabologago” go ya go “yeo e tlhabologilego” ka ntle le setšhaba

16. Dutschke, M. (2008) Developmental social welfare policies and children's right to social services. South African Child Gauge – 2007/2008. Children's Institute. University of Cape Town

seo se rutegilego (NDP, 2012). Thuto e swanetše dumelela bafsa go aga bokgoni bja bona le go fihlelela bokgoni bja bona. NDP e tlhaloša ka botlalo gore ponelopele ya thuto ya Afrika Borwa ka 2030 ke gore MaAfrika Borwa a swanetše go kgothaletša phihlelelo ya thuto ya boleng bja godimodimo le tlhahlo ka moo ba ka kgonago go di hwetša go tšwa mananeong a thuto ao a kaonafetšego kudu. Dipelo tša barutwana ba Afrika Borwa mo ditekong tša maemo a boditšhabatšhaba di swanetše go lekana le dipelo tša barutwana ba go tšwa dinageng tšeo di lego maemong ao a swanago a tlhabologo. Lenaneo la thuto le swanetše go akaretša dihlopha tša go fapafapana le go tšweletša batho ba go ba le bokgoni bja go godimo bja go sepelelana le dinyakwa tša lefase la mošomo.

Dialoga go tšwa diyunibesithing le dikholetšheng di swanetše go ba le bokgoni le tsebo go fihlelela dinyakwa tša bjale le tša ka moso tša naga ga mmogo le ditiragalo tša bjale tša ekonomi go ralala le lefase, go akaretšwa diphetogo mo lefaseng la mošomo tšeo di tlišwago ke 4IR. Bokgoni bjoo bo swanetše go akaretša go itokišetša mošomo, bokgoni bja go šoma le batho, bja theknikale le bogwebi. Lenaneo la thuto le tla kgathatema ye kgolo mo kagong ya setšhaba seo se akaretšago, sa go aba menyetla ya go lekalekana gape seo se hlohleletšago bafsa ba MaAfrika Borwa go fihlelela bokgoni bja bjona bjo bo tletšego, gagologolo bao ba kgaphetšwego thoko ke dipholisi tša Kgethologanyo, e lego bathobaso, basadi, le batho ba go ba le bogolofadi. Dinepo tšeo di beilwego tša ponelopele ye di akaretša lekala la TVET leo le akaretšago 25% ya bafsa ba mengwaga ya maleba, se se šupa koketšego ya go tloga go 705 397 ka 2016 (Kgoro ya Thuto ya Godingwana le Tlhahlo, 2018) go ya go dimilione tše 2.5 tša bafsa ba MaAfrika Borwa ka 2030. Go tšewa ga baithuti ko thutong ya godingwana le ya go ya pele go kaonafetše.

Afrika Borwa e hloka bašomi bao ba nago le bokgoni go oketša kgolo ya ekonomi. Bokgoni bjo bo akaretša bja boentšnere, ditsebi tša maphelo mo magatong a go fapafapana go aba tlhokomelo ya maphelo ya boleng, banyikišiši le bahlami go kgathatema ye bohlokwa mo tlholong ya ditšweletšwa tše difsa, le mešomo ye mefsa le mekgwa ye mefsa ya go tšweletša ditšweletšwa tšeo di lego gona ka tefo ya fase le gona gabotse, go akaretšwa kabo ya ditirelo. Motheo mo thutong le go ithuteng ke ntlha yhe bohlokwa ya tšhireletšo kgahlanong le ditlamorago tše mpe gape ke ye bohlokwa go bafsa gore ba fihlelele maatlafatšo ya ekonomi. Bafsa, go sa šetšwe maemo a bona, ba swanetše go thekgwa go hwetša thuto ya boleng, le bokgoni go atlega mo ekonoming ya lefase.

Go fihlelela maikemišetšo a, lekala la kgolo ya pele ya bobjaneng le thuto, thuto ya motheo, thuto ya morago ga sekolo, le tlhahlo le swanetše go kaonafatša tekatekano mo phihlelelong ya thuto ya boleng le dipelo tša tlhahlo ga mmogo le tšhomišano le makala a tlhabollo ya leago le toka ka go fana ka mananeo ao a šomago botse a go abela bafsa dibaka tša bobedi. Dikgoro ka moka tša mmušo go akaretšwa mebasepala a swanetše go ba le mananeo a thutelamošomo le maitemogelo a mošomo, ao a swanetšego go lekolwa go ya ka dipalo, kakaretšo, le boleng. Phetogo go tšwa go ithuteng go ya mošomonge swanetše go ba bonolo, gore naga e hwetše kgolo yeo e kgahliša ya ekonomi.

Ditsenogare tšeo di šišintšwego:

6.1.1 Go netefatša phihlelelo ya bohle ya ECD ya boleng le mananeo a thuto ya ka pejana go bohle

- Go mpshafatša, matlafatša, le go lebelela kabo ye e gapeletšago phihlelelo ya thuto ya Tlhabollo ya Bana ba Mengwaga ya ka fasana (ECD).
- Go kaonafatša ka moo go rulagantšwego boleng go ralala le dikolo ka moka tša mmušo go tswalela sekgoba seo se lego gona magareng ga dikolo tša mmušo le tša praebete.
- Go abelana ka didirišwa le thekgo go barutwana bao ba nago le bogolofadi go kgatha tema mo dikarolong tšohle tša bophelo bja sekolo le go ithuta.
- Go tsebagatša polelo ya matsogo le mongwalo wa difofu wa braille mo thulaganyong ya thuto ya bohle, go thoma ko maemong a ECD.

6.1.2 Go dira ditikologo tšeo di bolokegilego tša thuto

- Go netefatša ditokologo tša go hloka dikgaruru tšeo di bolokegilego tša ithuta go baithuti.
- Go thoma lenaneo la tšhireletšo ya ka sekolong go netefatša gore go ruta le go ithuta ga go šitišwe ke tšhošetšo ya mohuta ofe goba ofe, goba kgobalo ye šoro.
- Dikgoro tša Thuto ya Motheo, Thuto ya Godingwana le Tlhahlo di swanetše go šomišana le SAPS le setšhaba ka kakaretšo ka tšhomišano, le baetapele ba baithuti, go šomiša mešmo ya ka sekolong tšeo di lego kgahlanong le dikgaruru le dikgaruru tša go ya ka bong.

6.1.3 Go hlabolla barutiši le go sekaseka kharikhulamo go hlohleletša tharollo ya mathata, le go ba le bokgoni bja go thwalwa, bogwebi le go fetogela go 4IR

- Go efoga diphetogo tša ka pela mo kharikhulamong mo maemong a thuto ya motheo.
- Go sekaseka thulaganyo ya thuto le tlhako ya tlhahlobo ya go kopanya kharikhulamo yeo e fihlelelago maemo a

boditšhabatšhaba, go akaretšwa 4IR e na le mošomo wa go abelana mo ditlhokong tša ekonomi tša naga.

- c) Go hlahlala barutiši ka mekgwa ya sebjale, ya go ruta ya theknolotši.
- d) Go goka, kalatša, le go thwala bafsa mo mošomo wa go ruta.
- e) Go itlwaetša nako ya 4IR ka go oketša phihlelelo ya kgokagano ya inthanete ya protpentente le Wi-Fi go kgontšha go ruta tsebo ya khomputara le go tšhomišo ya inthanete go akaretšwa mo dikolong tšeo di lego dinaga magaeng, magaeng, le mo ditšhabeng.
- f) Go šomiša meholo go tšwa intastering ya terouno bjalo ka ye nngwe ya tšeo di kgontšhago diintasteri tša bohلامي go hlola menyetla ya mešomo ya bafsa.
- g) Go beakanya go ya ka dinyakwa tša bašomiši theknolotši ye nngwe le ye nngwe yeo e tlišitšwego mo nageng mo tikologong ya Afrika Borwa go oketša le go feta bokgoni bjo bo lego gona mo nageng.
- h) Go thhekga le go kgothaletša setšo seo se ratago bohلامي, boitekelo, le go akanya bjalo ka mogwebi go thuša bafsa go ba bakgathatema ba mafolofolo le baetapele mo ekonoming ya ditšitale.
- i) Go šomiša le go maatlafatša tlhahlo ya bokgoni go bafsa mo dikarolong tša 4IR tša go swana le: tsela ya go ithuta ka fao dikoloi tša go itshepetša di šomago ka gona, kgatišo ya 3D, bohلامي bja maitirelo, diroboto, dikoloi tša go itshepetša, theknolotši ya go dira diroboto, thuto ya diphedi, datha ye kgolo, dilo tša inthanete, theknolotši ya khomputara yeo e lego ka ga khwantamo, kgokaganyo ya kgetho ya didirišwa tša inthanete bj bj. Bjalo ka ge di hlokwa ke intasteri.
- j) Go tsebagatša ka go tšwela pele dithuto tša go swana le bogwebi, le kgwebo ya inthanete, temothuo, khomputara, matlotlo a kgwebo le peeletšo, ekonomi ya bohلامي, bokgoni bja theknikale, le mošomo wa matsogo go ralala le taolo yohle ya thuto.
- k) Barutwana ka moka ba Afrika Borwa ba swanetše go ithuta histori, bokgoni bja bohلامي le bja bohlokwa bja go nagana, bokgoni bja go rarolla mathata, tsebo ya go dira ka mananeo a khomputara le diroboto, bokgoni bja bophelo, poledišano, le maleme a setlogo.
- l) Dikolo tša dinagamagaeng di swanetše go šomiša lefase la selegae la temo go ithuta maitemogelo mo temothuong, balemi ba selegae e le bahlali.
- m) Dikholetše tša TVET le Thuto le Tlhahlo tša Setšhaba (CET) di swanetše go aba mananee a mošomo ao a sepelelanago le, magareng ga tše dingwe, Leano la Kontinente la Theknikale, Thuto le Tlhahlo ya Mošomo go Godiša Thwalo ya Bafsa (Kopano ya Afrika, 2018). Kabo ya bokgoni bjo, e swanetše go ikarabela go dinyakwa tša intasteri le tša tlhabollo ya naga.
- n) Bafsa ba swanetše go raloka karolo ye bohlokwa mo 4IR le ikonoming yeo e dikologago le dikarolo tša boemedi go ralala le dikarolo ka moka mmušo.

6.1.4 Go šomiša mananeo a tsenogare ya ka pejana mo tlhabollong yeo e itekanetšego ya bafsa

- a) Kgoro ya Thuto ya Motheo e tla oketša ditsenogare tša go swana le thuto ya balekane; Tlhokomelo le Thekgo ya mananeo a go Ruta le go lthuta (CSTL) go thekga barutwana bao ba nago le ditlhoko tša monagano go akaretšwa didirišwa tša dinamelwa tšeo di bolokegilego le tšeo di loketšego dikolong tša metsemagae le barutwana bap ba nago le bogolofadi.
- b) Abelana ka mananeo a morago ga sekolo go akaretšwa dithutwana tša Setifikeiti sa Botšweletši bja Didirišwa tša Tlhago (OME) tšeo di šetšego di le gona mo ikonoming yeo e tlwaelegilego. Se se ka swana le mananeo a Microsoft ao a ka tsebagatšwego pejana ka tšhomišano le lekala la praebete.
- c) Dikgoro tša Tlhabollo ya Leago, Thuto ya Motheo, le Dipapadi, Bokgabo le Setšo, ka tšhomišano le setšhaba ka kakaretšo le mekgahlo ya sedumedi, di swanetše go hlama le go šomiša mananeo a tsenogare ya ka pejana ya bana le bafsa mo tlišong ya boitshepo, ditokelo le maikarabelo, ge di dutše di godiša boitlhmpho.
- d) Go tšweletša mananeo a tlhokomelo ya morago ga sekolo go kaonafatša tiragatšo ya thuto le go swaragana le ditlhohlo tšeo di ka abjago ke ditsebi tša tlhabollo ya bafsa ka kgwebišano ya leago. Merero e ka akaretša mananeo a phahlošo, tlhahlo, bokgoni bja bophelo le boetapele, tlhahlo le dipontšho tša kgetho ya mošomo, bokgabo, dipapadi, le boithabišo.
- e) Go tsebagatša le go godiša thuto le tlhahlo ya bogwebi ka dikolong go thuša go nolofatša tlhabollo ye kgolo ya setlwaedi sa setšo le tikologo ya bogwebi.

6.1.5 Go aba dibaka tša bobedi go nolofatša phetšo le go kgathatema gape mo ditheong tša thuto

- a) Kgoro ya Thuto ya Motheo, ka tšhomišano le baabi ba praebete le setšhaba ka kakaretšo (gagolo mekgahlo ya go etwa pele ke bafsa), e swanetše go thekga barutwana bao ba hlokago sebaka sa bobedi sa go tšwelela mphatong ya Marematlou. Diprojeke tša go ngwala marematlou ka lefisa di swanetše go thekgwa le go tsebagatšwa gore bafsa mo dinageng ka moka ba lemoge gore b aka kgona go hwetša mangwalo ka dikholetšhe tša setšhaba le ditheo tša thuto le

tlhahlo ya batho ba bagolo.

- b) Dikgoro tša Thuto ya Godingwana, Saense le Bohlami di swanetše go abela bafsa bao ba tlogetšego ditheo tša thuto ya godingwana ka baka la mabaka ao e sego a thuto, monyetla wa go feleletša thuto ya bona go ba kgontšha go phadišana mo lefaseng leo le bulegilego la mošomo.
- c) Bafsa ka moka ba swanetše go fihlelela ditsela tše dintši tšeo di thekgago dintlha tše dintši tša go tšwa go ya tlhahlong ya theknikale, tlhabolong ya dikgwebopatlana le thuto ya godingwana. Baamegi ba maleba (DBE & DHSI) ba swanetše go hlama pholisi go netefatša poledišano ya go kwagala magareng ga dikolo, ditheo tša thuto le tlhahlo ya batho ba bagolo, dikholetšhe tša setšhaba, dikholetšhe tša TVET, diyunibesithi le tše dingwe tša diabi tša thuto le tlhahlo. Se se tla dumelela ditsela tša go fapafapana, tšeo di sego tša tlwaelega fela tšeo di dumeletšwego tša go hwetša tlhahlo.
- d) Bafsa, gagolo banenyana ba swanetše go tlhahlwa go ithuta dithuto tša STEM (saense, theknolotši, boentšeneere le dipalo) ka nepo ya tikologo.
- e) Kgoro ya Thuto ya Motheo e swanetše go hlama lekala la inthanete la mahala leo le loketšego sebaka sa bobedi sa marematlou, gape la barutwana bao bas a kgonego go lefela goba go fihlelela Thuto le Tlhahlo ya Theknikale le ya Mošomo (TVET) thuto ya praebete. Makala a bjalo ka dira gore thuto ya inthanete e be setlwaedi mo maamong a dikolong tše dikgolwane le gomme a ka fihlelelwa kudu le ko ditšhaba tšeo di lego kgojana.

6.1.6 Go fana ka tlhahlo ya kgetho ya mošomo wa theknikale, theknolotši le makala a tšweletšo a ekonomi

- a) Dikgoro tša Thuto ya Motheo, Thwalo le Bašomi le Thuto ya Godingwana, Saense le Bohlami, le NYDA di swanetše go netefatša gore barutwana ka moka ba fihlelela tshedimošo ya boleng ya kgetho ya mošomo le tlhahlo yeo e lekanego ya kgetho ya mošomo. Dipontšho tša kgetho ya mošomo di swanetše go aba tshedimošo ka ga menyetla ya tlhahlo gagolo ya bokgoni bjoo bo tlhokegago mo makaleng ao a šomago botse a ekonomi (temothuo, bokgabo bja bohlahi, ICT, bogwebi, tšweletšo, boeti) le dikgokaganyo le lefase leo le fetogago la mošomo le swanetše go dirwa
- b) Tlhahlo ya mošomo e swanetše go thoma e sale ka pela le go akaretša bogolofadi gore bafsa ba kgone go kgetha dithuto tšeo di sepelelanago le mešomo yeo ba ikgethetšego.
- c) Baaba-ditirelo tša inthanete ka moka ba swanetše go aba datha ya mahala ka mehla le diwepsaete tša mahala tša thuto go bafsa bao ba di hlokago ka pela go thuša bafsa go fihlelela menyetla ya thuto le tšwelopele.

6.1.7 Go oketša menyetla ya tlhahlo ya bokgoni bja boleng bja morago ga sekolo go bohle

- a) Mo seleteng se sengwe le se sengwe sa thuto go swanetše go ba le Tlhahlo ya Theknikale leya go lthutela Mošomo wa sekolo se se golwane le masolo a TVET go godiša ditheo tše. Morago ga tekolo, dikgoro tšeo di rwelego maikarabelo a thuto di swanetše go hloma dikolo tša temothuo tša go tšwelela le dikholetšhe profenseng ye nngwe le ye nngwe le go maatlafatša ditheo tšeo di lego gona tša temothuo.
- b) Go tsebagatša mananeo a kgokaganyo ao a loketšego baithuti bao ba ingwadišago le dikholetšhe tša TVET ntle le lengwalo la marematlou goba bao ba tsenego dikolo tša bao ba itlhokelago.
- c) Go hloma dikolo tše difsa, tšeo di šomišago inthanete go hlabolla bokgoni tšeo di dumelago mananeo a ma kopana gape a go fapafapana a bafsa. Lefelo le maeomo a leago ga se tša swanelwa go ba mapheko mo phihlelong ya bafsa.
- d) Mmušo o swanetše go katološa tšhomišo ya thuto ya mahala ka tšwelelo le go kaonafatša bokgoni le phethagalo ya Thulaganyo ya Bosetšhaba ya Thušo ya Baithuti ya Mašelang. Dira gore go be le tshedimošo ka ga menyetla ya thušo ya mašelang go baithuti go ralala le metse le ditheo tša thuto mo makaleng a go fapafapana a dikgokagano tša leago.
- e) Kgoro ya Thuto ya Godingwana, Saense le Bohlami e tla tšweletša thulaganyo yeo e feletšego ya sekoloto sa morago seo e lego tlhohlo go baithuti ba bantši.
- f) Ditheo tšohle tša morago ga sekolo di swanetše go akaretša, go netefatša gore ditokelo tša barutwana bao ba nago le bogolofadi tša go ithuta di a šireletšwa. Dikholetšhe tša TVET di swanetše go dirwa gore di fihlelelwe ke batho bao ba nago le bogolofadi. Ditefelo le didirišwa tša go ithuta mo ditheo tša ka morago ga sekolo di swanetše go akaretša baithuti bao ba go se kwe le ba go se bone, go akaretšwa didirišwa tša bokgobapuku.
- g) Kgoro ya Thuto ya Motheo e swanetše go akgofiša tšhomišo ya Pampiri ye Tšhweu ya Thuto ya bao ba nago Ditlhoko tšeo di Kgethegilego go netefatša phihlelelo yeo e lekanago le yeo e tšwelelago ya thuto go bafsa bao ba nago le bogolofadi.
- h) Kamano magareng ga dikholetšhe le dikgwebi e swanetše go dirwa go netefatša phetogo ya baithuti bao ba tšwago mo setheong sa thuto go ya mošomong go yo šoma goba go fetša thutwana.
- i) Dialoga tša bafsa go tšwa dikholetšheng tša TVET le ditheong tše dingwe tšohle tša thuto ya godingwana di swanetše go thekgwa go hwetša mafelo ao a ba ka šomago go wona ka nakwana go hwetša maitemogelo goba mananeo a maitemogelo a mošomo a swanetše go maatlafatšwa ke mmušo le lekala la praebete.

- j) Go oketša lenaneo la maitemogelo a mošomo mo mešomo ya setšhaba le go kopanya tše le dinyakwa tša lefase la mešomo. Dikgoro tša mmušo, diprofense le mebasepala di swanetše go laelwa go kopanya mananeo a maitemogelo a mošomo le maano a tlhabollo ya didirišwa tša botho le go hlama databaseisi yeo e tlhabolotšwego yeo go yona go kwalakwatšwego ge go na le dikgoba tša mošomo. Mebasepala le dikhamphani goba ditheo tša mmušo le tšona di swanetše dira mananeo a maitemogelo a mošomo le mananeo a dialoga bjalo ka karolo ya maano ka kakaretšo a maatlafatšo ya bafsa.
- k) Go katološa tlhahlo ya bafsa bjalo ka ditsebi tša mošomo wa matsogo le boratheknikale b abo bohlokwa mo kgolong ya ekonomi. Thulaganyo ya Bosetšhaba ya Tlhabollo ya Bokgoni (ONSDP) 2030 e swanetše go šomišwa go netefatša gore lekala la praebete le aba tlhahlo ko mešomong.
- l) Go šomiša NSDP le go lekola maikarabelo a bašomišani go netefatša go thwalwa go go oketšegilego ga bafsa le go oketša tšweletšo ya ekonomi.

6.2 PHETOGO YA EKONOMI, BOGWEBI, LE TLHOLO YA MEŠOMO

Go hloka mešomo ga basfa go be go le godimo le pele ga leuba la Covid-19. Tshedišomo ya GDP ya Q1 ya 2020 le Tshekatsheko ya Mošomo ya Kotara ya nako yona yeo, ke bontšitše gore leuba le mpefaditše go ya pele bothata bja tlhokego ya mešomo. Mopresidente wa Afrika Borwa o ngwadile ka June 2020 gore, “go na le dinako tša boima kua pele. Ga gona ditharollo tša ka pejana gomme re swanetše go ba le bonnete ka dikholefelo tša rena, gagolo ka nako yeo ekonomi ya rena e tla e tšea go boela sekeng.” Ditekanyetšo tše di šišintšwego ka fase di ikemišeditše go netefatša gore tlhabollo ya bafsa ke setlapele mo pholising bjalo ka ge naga e thoma go boela sekeng go lebeletšwe dikokwane tša tekatekano le toka go tšwa ditlamoragong tša leuba la khoronavirase.

Bafsa ka moka ba swanelwa ke phihlelo ya mešomo ye mebotse. Ge go lebelelwa mathata a magolo a ekonomi, ka baka la go se gole ga ekonomi mo mengwageng ye lesome ya go feta le kgolo/koketšego ya leuba, maiteko a go lwantšha go se lekalekane ga morago, tlhokego ya mošomo, bodiidi gagolo gare ga bafsa a foloditše. Malebana le seo se boletšweego ke Mopresidente, gore “Re ikemišeditše e sego go bušetša ekonomi ya rena moo seeming seo e bego e le go sona pele ga khorovirase, fela go hlama ekonomi ye mpsha mo bonneteng bjo bofsa bja lefase,” pholisi ye e thekga phetogo ya ekonomi netefatša tshepedišo yeo e akaretšago ya ekonomi ye kgolo. Ditekanyetšo ka moka tša go tsošološa ekonomi di swanetše go bea bafsa pele, go akaretšwa hlohleletšo ye kgolo ya didirišwa tše nepo ya tšona e lego go hlola mešomo ye mentši. Bafsa ba ikemišeditše le go kgona go tšea karolo mo diprojekeng tše di šišintšwego tša go fetola tšhomišo ya didirišwa tša meetse, dinamelwa, mohlagase, le didirišwa tša titšitale, madulo, le temo, tša dintlha tša kakanyo, tshepedišo ya projeke, baabi le tša mošomo. Mofsa yo mongwe le yo mongwe o swanetše go hwetša menyetla yeo e oketšago dibaka tša bona tša go hwetša mešomo ya maleba. Pholisi gape e ipiletša go bašomišani ba lekala la praebete go tla ka ditšhišinyo tša mešomo go thuša go swaragana le bothata bjo bogolo bja tlhokego ya mešomo mo nageng. Dikgato tše pedi tša mafelelo tša Leano la Kagolefsa le Poelasekeng ya Ekonomi ya Afrika Borwa di aga ekonomi yeo e swarelelago, ye maatla, yeo e akaretšago ka kagolefsa le ditekanyetšo tša phetogo.

Ditsenogare tše di šišintšwego:

6.2.1 Go šomiša dikokwane tša pele tša Presidente tša thwalo ya bafsa tlhabollong ya bafsa yeo e tletšego

- a) Go hlola kgokaganyo ya tsela ya bosetšhaba ya taolo go abela bao ba nyakanago le mošomo phihlelelo ya thekgo sehlopha sa motheo le tlhahlo ya go itokišetša mošomo go ba kgokaganya gabotse le menyetla ya ekonomi.
- b) Go hlama bafsa ka bokgoni mo makaleng a bohlokwa a kgolo go fihlelela menyetla ya go swana le ya diekonomi tša bohlweki, kelelatšhila le tša dijo le go thekga lenaneo la tlhabollo le leano phihlelelo go bao ba bego ba tlogetšwe morago ka baka la go tlogela sekolo.
- c) Go tsebiša ditsela tša bohloami go thekga bagwebi ba bafsa ka mokgwa woo o beago pele go tloša mapheko le go hlola dibaka go thuša dikgwebo go atlega ka go dira gore datha e rekege le makala ao a itokišeditšego phetogo.
- d) Setheo sa Bosetšhaba sa Tlhabollo ya Bafsa (NYDA) le Kgoro ya Tlhabollo ya Dikgwebopotlana di tla šomiša kabo ya thušo ya mašaeleng le thekgo ya kgwebogo bagwebi ba bafsa ba 100 000 mo mengwageng ye meraro yeo e tlogo.
- e) Go sba maitemogelo a mošomo go bafsa ka go oketša Tirelo ya Thwalo ya Bafsa (YES), e lego kgwebotšhomišano le mmušo le mošomo go thuša bafsa go hwetša maitemogelo a mošomo go tšwela pele mo lefaseng la mošomo.
- f) Go šomiša Lenaneo la Tirelo ya Bafsa ya ga Presidente (PYSP) go oketša lenaneo la Tirelo ya Bosetšhaba la Tirelo ya Bafsa le go godiša menyetla ya mošomo wa bafsa bao ba ikemišeditšego šomela ditšhaba tša ga bobona, go akaretšwa mo lekaleng la leago le tlhokomelo. PYPS e tla šoma bjalo ka sekopanyi seo se šomago ge go tsenwa go tša thuto, mošomo, goba dikgwebo tše di sa thomago.
- g) Go hlola mešomo ya boleng gape ya maleba ya bafsa, gore ba be mo gare ga ditsenogare ka moka tša tlhoho ya mešomo.

- h) Go fediša hlokego ya maitemogelo a go tsena mošomong go kgontšha bontši bja bafsa go tsena mo lefaseng la mošomo le go hwetša maitemogelo mo mošomong.

6.2.2 Go tsebagatša letseno la Motheo la bafsa ka moka bao ba sa šomego

- a) Go thekga maiteko a bafsa le bafsa bao ba itlhobogilego go tsena lefaseng la mošomo ka go tsebiša Thušo ya Letseno la Motheo la Bohle – hlohleletšo yeo e swanago le thušo ya Kimollo ya Tlalelo ya Leago ya Covid-19 go theka bafsa fetogela mo mošomong goba bogwebing.

6.2.3 Go šomiša tšeo di beetšwego thoko go bafsa go ralala le makala

- a) Go šomiša le go lekola dipersente tše 30 tšeo di beetšwego thoko tša thwalo ya bafsa mo makaleng ao a nepištšwego a go bewa pele a go ba le kgonagalo ye kgolo ya thwalo, bjalo ka: Temothuo, Tšweletšo, Boeti, Ekonomi ya Mawatle, Ekonomi ya Bohlami, Ekonomi ya Bohlwekiši, le Economy ya Kelelatšhila. 50% ya bokgathatema bja basadi ba bafsa, le 7% ya bokgathatema bja bafsa bao ba nago le bogolofadi mo makaleng a bo swanetše go hlohleletšwa.
- b) Thwalo ya bafsa le bogwebi di swanetše go hlatlošwa bjalo ka dilo tšeo di tlogo pele tša bohlokwa le thwalo ya setšhaba le ditheo tšeo bafsa ba di beetšwego thoko mo mmušong wa bosetšhaba, diprofense le wa selegae.
- c) Mmušo o swanetše go šomiša ditheo tša mmušo le go šomiša le go lekola dinyakwa tša bonnyane bja 30% tša bafsa tšeo di beetšwego thoko go tsenela tumelano le “dikgwebopotlana tšeo di lokologilego” (EMS) bjalo ka karolo ya Tlhako ya Kgetho ya Ditheo go kaonafatša tlhabollo ya dikgwebo tša bafsa. Dikgoro ka moka tša bosetšhaba le tša diprofense, ga mmogo le mebasepala di swanetše bega ka mehla ka ga persente ya ditheo tša bona tšeo di abilwego goba yeo e fago dikgwebo tša bafsa dikotraka.
- d) Go lekola tšhomišo ya melao ya mešomo ya Afrika Borwa, yeo e hlalošago gore MaAfrika Borwa a swanetše go fiwa kgetho ya menyetla ya mošomo. Ka gona, mešomo ka makala yeo e tshelago melao ye e swanetše go tšeelwa magato ka go sekiša beng mešomo bao ba thwalago ka mokgwa woo o sego molaong batho ba go tšwa dinageng dišele bao ba se nago mangwalo a tumelelo.

6.2.4 Go šomiša mananeo a thwalo ya bosetšhaba ao a kaonafadišwego go fa bafsa menyetla ya maleba ya mešomo (Leano la go Thwala ka Bontši)

- a) Go oketša bokgathatema bja bafsa mo dithulaganyong tša thwalo ya setšhaba go akaretša magareng ga tše dingwe, Lenaneo leo le Katolotšwego la Mešomo ya Setšhaba, lenaneokgoparara la tlhokomelo, Tlhokomelo ya Ditsela tša Metsemagaeng le Lenaneo la Tlhabollo bja ka godimo ga 50%. Bontši bja menyetla bo swanetše go ya go bafsa (go akaretšwa NEET, bafsa ba basadi, le bafsa bao ba nago le bogolofadi) gomme bafsa b aba swanetše go hlohleletšwa go thuša ditšhaba, ge ba le gare ba dira letseno le go hwetša maitemogelo a maleba a mošomo.
- b) Go kaonafatša ditšhomišano magareng ga makala a praebete le a mmušo ga mmogo le mekgahlo ya setšhaba ka morero wa go hlola dibaka tša go thwala ka bontši.

6.2.5 Go akaretša bafsa mo phetolelong ya lefase, tlhabollo ya metsemagae, le mo temothuong.

- a) Kgoro ya tša Temo, Phetolelo ya Lefase le Tlhabollo ya Metsemagae e tla kaonafatša seemo sa balemipotlana le bagwebi ba temo ka go katolotša temothuo ya go nošetša, go thwala bahlankedi ba katološo, go beeletša go didirišwa tša temo le go thuša bafsa go hlatha dikarolo tšeo di nago le mošomo wo mo ntši, tšeo di nago le bokgoni bja maemo a godimo le dikgokagano tša mebaraka, bjalo ka merara ya go omišwa, dimake tša pecan le oli.
- b) Go šomiša mokgwa wo o lego ka ga bafsa mo tlhabollong ya metsemagae go thekga bafsa go akaretšwa le bagwebi temothuo bao ba kgathago tema kgwebong ya temothuo ka go aba phihlelelo ya lefase, le lenaneokgoparara la mašelang le leago.
- c) Go goka, kalatša, le go kgomarela bafsa go latela mešomo mo lekaleng la temothuo (mohl. bjalo ka ditsebi tša dibjalo, balaodi ba leruo, baentšeneere ba temothuo, boratheknolotši ba temothuo, ditsebi tša diphoofolo, dingaka tša diphoofolo, borathekniki ba diphoofolo) go akaretšwa kabo ya mananeo a tlhahlo ya diithuti (go ithuta mo gae le mošwamawatlle) le go netefatša thekgo ya maiteko a bona a kgwebo goba go thwalwa mananeong a maitemogelo a mošomo/mešomong ge ba fetša go aloga.
- d) Go hlohleletša lekala la praebete go thekga mašelang mmušo ka thekgo ya pušetšomorago ya naga ka morero wa bolemirui. Bagwebi ba bafsa ba temothuo le bona ba swanetše go thekgwa le kopanywa le bao e lego kgale e le balemi gore ba ba hlahle.
- e) Go kgokaganya balemi ba bafsa le lenaneo la phetišo ya bokgoni go tšwa go molemi go ya go molemi, koketšo ya bolemirui le go netefatša gore tlhahlo ya bona e ka tšhomišano le intasteri.

6.2.6 Go thekga diekonomi tsa metsetsetoropo le metsemagae go fetola ekonomi, tlhola go mešomo, le palo ya godimo ya go thwalwa mešomong

- a) Kgoro ya Thwalo le Bašomi, e šoma le baamegi ba maleba go tšweletša Leano leo le Swaraganego leo le Feleletšego la Thwalo ya Bafsa.
- b) Kgoro ya Thwalo le Bašomi, e šoma le dikgwebo go šireletša mešomo yeo e lego kotsing ka baka la 4IR.
- c) Go katološa dithutwana tša boitokišetšo bja mošomo le go di dira gore di hwetšagale ka sellathekeng. Gabotse, ditefelo tša datha ka moka di swanetše go fokotšwa mo Afrika Borwa, gomme Lenaneokgoparara la Tshedimošo ya Theknolotši le swanetše go otlollwa go kopanya kgokaganyo ya dikarolo tša metsemagaeng le metsetsetoropong go yaka phihlelelo menyetla ya inthanete. Bafsa ka moka ba swanetše go kgona go fihlelela Wi-Fi ko magaeng a bona.
- d) Go thekga ekonomi ya metsetsetoropong le ya metsemagaeng ka go tlhola mešomo yeo e akaretšago dikarolong tša menyetla bjalo ka ekonomi ya dijo, ekonomi ya bohloeki, boitekanelo, le thuto. Mmušo (ka ditheo tša setšhaba) le dikgwebo tše dikgolo di na le karolo ye bohlokwa yeo di swanetšego go e raloka mo.
- e) Mmušo, ka Kgoro ya Didirišwa tša Diminerale le Enetši, o tla netefatša mohola wa maleba go tšwa didirišweng tša naga tša tlhago. Tlhomo yeo e rulagantšwego ya Mašeleng a Lehumo la Boipušo yeo e tsebišitšwego ke Tona ya Matlotlo mo Polelong ya Tekanyetšo ya 2020 e a thekgwa.
- f) Kgoro ya Dipapadi, Bokgabo le Setšo e šomišana le dikgoro tša makala a ekonomi go hlabolla le go maatlafatša maano a bokgathatema bja bafsa mo diintastering tša bohloeki, boeti le dipapadi le boithabišo. Tšona di ka agwa godimo ga maano ao lego gona bjalo ka Mzansi Golden Economy.
- g) Matlotlo a Bosetšhaba, NYDA le Kgoro ya Thwalo le Mešomo di tla netefatša gore tlhomamišo ya Tlhohleletšo ya Motšhelo wa Thwalo (ETI) e akaretša dikgwebopotlana le dikgwebo tša bafsa go hola dikgwebo tšeo di lego gona tše dikgolo.
- h) Go kgothaletša phihlelelo yohle ka go tloša mapheko a setšo, lefelo, leago le a mangwe ao a thibelago batho bao ba nago le bogolofadi go fihlelela, go šomiša le go hloga go tšwa dithulaganyong tše mmalwa tša setšhaba tšeo di humanwao ke badudi ba bangwe ka ge e le tsela e le tee ya gore batho bao ba nago le bogolofadi ba ka ipshina ka go hwetša menyetla le mehola ya go swana, le go akaretšwa mo setšhabeng. Go bohlokwa go šomiša ditokelo tša botho, sepolitiki, ekonomi, leago, sedumedi, le tša setšo mo setšhabeng.
- i) Go godiša phihlelelo yohle ya thulaganyo ya ditšweletšwa, ditikologo, mananeo le ditirelo ya batho ka moka ka moo go ka kgonegago ka ntle le bohlokwa bja tlwaelo le thulaganyo yeo e kgethegilego, go akaretšwa didirišwa le ditheknolotši tša thušo ya dihlopha tše itšego tša bato b abo ba le bogolofadi moo tše di hlokegago. Tšeo di latelago ke ditsenogare tša tlaletšotšego di hlokegago go netefatša gore bafsa ba go ba le bogolofadi ga ba kgethollwe:
 - (i) Lekgotlakgašo la mmušo le swanetše go ba le kanale ya TV ya dimumu, ka go realo go hlola mešomo ya bato bao ba nago le bogolofadi.
 - (ii) Go ba le matseno a ditulo tša bagolofadi mo meagong ka moka e swanetše go ba kgapeletšo go akaretšwa ditheong le mafelong a tša maphelo le thuto.
 - (iii) Polelo ya matsogo e swanetše go akaretšwa mo matlakalanapapatšong mmušo.
 - (iv) Ditheo tša setšhaba tša go kgopamolla mekgwa di tla hlongwa go aba thekgo ya leago le monaganogo bao ba belegwego ba na le bogolofadi le go malapa a bona.
 - (v) Bengmešomo ba swanetše go ela hloko gore ga se batho ka moka bao ba kgonago go ngwala diCV tša bona ka khomputara, fela ba swanetše go akaretša le bao ba kgonago go tsenya MP3 le go bolela di-CV tša bona ka dikgatišomodumo.

6.2.7 Hlabolla le go thekga dikgwebo tša bafsa le ditirišano (hlohleletša Bogwebi)

- a) Kgoro ya Tlhabollo ya Dikgwebopotlana e tla tšweletša pego yeo e kopantšwego ya kotara ya dikgwebo tša bafsa le go hlola sedirišwa sa go šala morago tšwelopele ya dikgwebo tša bafsa. Go bohlokwa gore bafsa ba dirile temošo ya khumanego ya didirišwa/ditsela tša thekgo ka mmušo goba lekala la praebete. Tše di akaretša, magareng ga tše dingwe, kabo ya thekgo ya tlhabollo ya dikgwebo, dikonteraka tša mmušo, thekgo ya mašeleng bj bj.
- b) Ditheo tša maleba le dikgoro di swanetše go aba phihlelelo ya matlotlo le kgolo ya ka pejana ya matlotlo go bafsa go thoma le go godiša dikgwebo tša bona. Tsela ya phetogo ya kgato ya pejana ya dikgwebopotlana, ka kgokagano le ditšweletšwa tšeo di fetogago tša matlotlo tšeo di diretšwego go kgotšha bafsa go fetogela legatong leo ba ka kgonago go fihlelela matlotlo a kgwebo go oketša dikgwebo tša bona e a hlokega.
- c) Go hlola le go thekga dikgwebo tša bafsa le basadi mo makaleng ao a laolwago ke basadi bjalo ka tlhokomelo ya letlalo,

ditirelo tša leago, boeti, temothutotheo, dijo, le mabenkele.

- d) Makala ka moka a ekonomi le diintasteri a tla šoma kudu go kaonafatša bokgathatema bja batho baso, bafsa, le basadi, go thekga dikgwebo tša bafsa ka ditheo tša tlhabollo ya diintasteri. Mo go hlokegago, go holega go swanetše go šomišwa bjalo ka sedirišwa sa go hlola bokamoso bja baintasteri.
- e) Kgoro ya Tlhabollo ya Dikgwebopotlana e tla nolofatša tlhomamišo mo lekaleng la dikgwebopotlana ka go swaragana le ditlhohlo tše bagwebi ba bafsa ba itemogelago tšona.
- f) Lekgetho la kimollo ya dikgwebo tša bafsa le swanetše go hlallobja bjalo ka mokgwa wa go kaonafetša tšwelelo ya bona.
- g) Mananeo a tlhahlo ya mošomo a swanetše go akaretša tlhabollo ya dikgwebo le dikgwebopotlana le hlohleletšo ka bagwebi bao ba atlegilegogo netefatša phišegelo go ba bantši le hlohleletšo mo bafeng. Se se swanetše go thekgwa ke tše di latelago:
 - (i) Go kopanya dikgwebo tsa bafsa le menyetla ya thušo ya kabo ya mašelang yeo e abjago ke mmušo le lekala la praebete ka go akgofiša kelo ya kamogelo ya mašelang ao a hlometšwego go thekga dikgwebo tša bafsa le dikgwebopotlana. Šomiša mekgwa ya makala ya go kopanya bagwebi ba bafsa le menyetla mo makaleng a go fapafapana a ekonomi le mananeo a go fapafapana, bjalo ka lenaneo la kago ya lenaneokgoparara le ditheo tša mmušo ka kakaretšo. Tlhokomelo yeo kgethegilego e swanetše go lebišwa go bafsa ba dinaga magaeng le ditheong tša hlokomelo mo Makaleng e swanetše go hlohlomišwa le go tšweletšwa. Thekgo ya dikgokagano tša bagwebi ba bafsa le ditheo tša kgwebo e swanetše go kaonafatšwa.
 - (ii) Go oketša dikgokagano tša mmaraka go godiša tlhokego ya ditšweletšo tše di tšweleditšwego ke bagwebi ba bafsa. Ka tsela ye, leano la ditheo tša mmušo le tša praebete tša go thekga dikgwebo tša bafsa le swanetše go tlholwa. Kgoro ya Dikgwebo tša Mmušo e swanetše go kopanya maiteko le go bula menyetla ya tlhabollo ya dikgwebo go bafsa mo dikhamphani tša mmušo.
 - (iii) Go maatlafatša bafsa ka bokgoni le dikgonagalo tše bjalo ka temogo ya menyetla, thulaganyo ya kgwebo le tshepedišo ya dikgwebo tše di thakogago, go akaretšwa bokgoni bja batho bjalo ka maikutlo a tlhohlo, bohlahi bj bj.
 - (iv) Bagolegwa ba peleng ba bafsa bao ba itemogelago ditlhohlo tše pedi tša tlhokego ya mešomo ka kakaretšo le dipego tša bosenyi bjalo ka poelo ya melato ya bona, ba swanetše go thekgwa ka go bušetšwa setšhabeng le go nolofatša thwalo ya bona mo mešomong, ka gona se se tla thibela go oba melato gape ge ba le gare ba kaonafatša maiteko a go fetoga.
- h) Mmušo o kgothaletša tšhomišo yeo e swanago ya melao, didirišwa le theknolotši yeo e agilwego le go bušwa ke bafsa ba Afrika Borwa gomme bagwebi ba swanetše go abelwa thekgo ya mašelang le tšhireletšo go ditlamorago tše dimpe tša mebaraka ya lefase.
- i) Moo phihlelelo ya didirišwa tša kgwebo e leng lepheko, mmušo wa selegae o tla aba thekgo ya kgwebo ka nolofatšo ya ditekanyetšo tša thekgo ya lenaneokgoparara.
- j) Go hlohleletša leano la lefelo, go dira diintasteri, kgodišo ya diromelwantle, le kgokagano ya dikgwebo tša bafsa le diekonoming mo kontinenteng ya Afrika.

6.3. KGOThALETŠO YA BOITEKANELO BJA MMELE LE MOGOPOLLO

Go netefatša gore Afrika Borwa e fihlelela dinepo tša boitekanelo bja setšhaba, bafsa ba swanetše go thekgwa ka tshedimošo, bokgoni le ditirelo tša go ba thuša thibela malwetši a go se fetele le a go feta go akaretšwa mauba, ga mmogo le go se itekanele mogopolong. Boitekanelo bo swanetše go lebelelwa ka botlalo, go akaretšwa dikarolo tša maikutlo le semoya. Go swaragana le mauba, bafsa ba Afrika Borwa ba swanetše go ba karolo ya tharollo, le go abelana mo maitekong a go fokotša go phatlalala ga divirase le go fokotša ditlamorago tša tšona.

Malebana le boitekanelo bja monagano gagolo, Afrika Borwa e swanetše go lebeledišiša Nepo ya SDG 3.5 go “maatlafatša thibelo le kalafo ya tšhomišompe ya dinotagi (ditšhupo: kakaretšo ya ditsenogare tša kalafo ya malwetši a tšhomišo ya dinotagi, tšhomišoye kotsi ya bjala gape le go lebeledišiša ditsenogare tša batšwamahlalagading le bafsa go tla fokotša morwalo wo boima wa go se itekanele)”. Tshedimošo ka ga ditlamorago tša tšhomišompe ya diokobatši e swanetše go abjwake baabaditirelo ba maleba. Bana le batšwamahlalagading ba amilwe ke dibakakgatelelo tše mmalwa go akaretšwa ditlamorago tša HIV mo lelapeng, tšhomišompe ya dinotagi le diokobatši ka batswadi, dikgaruru tša ka malapeng le tlaišo ya bana le go hlokomologwa, bodiidi le go thubega ga malapa, dikamano tše bokoa tša balekane le dikgatelelo tša thuto tše di beago bafsa kotsing ya malwetši a monagano mo maphelong a bona. Ditahlegelo tša mešomo ka baka la leuba, go tswalelwa ga dikgwebo le go lahlegelwa ke bao o ba ratago go be go letetšwe gore go tla tlaleletša go dikgatelelo tša maikutlo go bafsa ba bantši. Ka nako ya go fetogela bogolong, mathata a go swana le go se tšwelele dithutong, tšhomišo ya bjala, dikotsi tša difatanagale dikgaruru magareng ga batho, kgethollo, le go hloka mešomo di ka ama motho gampe boitshepo bja motho le go fokotša boleng bja

bophelo bja bafsa. Gantši, kgobošo e šitiša bafsa go šomiša didirišwa tšeo di lego gona tša thekgo ya boitekanelo bja monagano.

Leano leo le Rulagantšwego la Bosetšhaba la Dikgaruru tša go ya ka Bong le Polao ya Basadi (NSP) (2020-2030) le tlamilwe ka mokgwa wa ditherišano le baamegi ba bantši tšeo di akareditšego bafsa. NSP e abelana ka maiteko ao a mpshafaditšwego a makala-mantši ka mmušo le setšhaba ka kakaretšo go netefatša Afrika Borwa ya go hloka dikgaruru tša go ya ka bong le polao ya basadi (GBVF). E lemogadikgaruru ka moka kgahlanong le basadi (go ralala le mengwaga, mafelo, bogolofadi, seemo sa bong, boitšhupo bja bong, bodudi, le diphapano tše dingwe) ga mmogo le dikgaruru kgahlanong le bana. NSP e abelana ka tlhako ya lenaneo yeo e tlhahlogo ditsenogare tša go amana le bafsa go ikarabela ka pejana go batšwasehlabele le baphologi ba GBV, go godiša phihlelelo ya toka go baphologa-GBV, go fetola ditlwaedi le maitshwaro a setšhaba ka go tliša temošo ya maemo a godimo le masolo a thibelo, go maatlafatša lean oleo le lego gona leo le ikarabelago go GBV le hlohleletša go ba le maikarabelo, le tlholo ya menyetla ye mentši ya ekonomi go bafsa ba basadi bao ba kotsing ya go tlišwa ka baka la bodiidi (DWYPD, 2020).

4IR e tliša dikgonagalo tša menyetla ye mefsa ya dikgweba le didirišwa tša kabo ya tlhokomelo tšeo di ka kaonafatšago tlhokomelo ya boitekanelo bja mmele le monagano, di thušwa ke ditheknolotši tša titšitale tšeo ka oketšago tlhokomelo ya mapheloya boleng bja godimo, ya tefo ya fase, yeo e hwetšagalago go bohle. Mohlala, theknolotši yeo e itshepetšago e fetogile sedirišwa sa go kaonafatša tshedimošo ya tša maphelo le kabo ya ditirelo. Go tlaleletša, temogo ya bolwetši le tšweletšo ya dihlare di hlogile le semeetseng mo phetolelong ya tša titšitale. Mekgahlo le ditheo tše mmalwa tšeo di šomišanago le bafsa di swanetše go kopanya tlhahlobo ya boitekanelo bja monagano, thomelo, le tekolo mo mananeong a bona.

Go feleletša, Inšorensa ya Bosetšhaba ya Maphelo (NHI) e mo tseleng ya maleba ya go šomišwa. Se ke thulaganyo ya thekgo ya maphelo yeo e diretšwego go boloka mašelang go fan aka phihlelelo ya ditirelo tša tefo ya fase, tšeo di nago le boleng tša boitekanelo bja sebele go MaAfrika Borwa ka moka go ya ka dinyakwa tša bona tša maphelo, go sa šetšwe maemo a bona a ekonomileago. Pholisi e thekga kakaretšo ya bafsa e sego fela bjalo ka bao ba holwago ke thulaganyo, eupša bjalo ka bakgathatema mo thulaganyong le tšhomišong ya yona. Mokgwa wa go abelana ka mašelang wa NHI: kabo ya tlhokomelo ya maphelo yeo e lekalekanago gape ya boleng, kwano ya setšhaba ka go fapantšha go ya ka letseno le maemo, le tekatekano.

Ditsenogare tšeo di šišintšwego:

6.3.1 Go thekga mokgwa wo o lokilego wa lephelo

- Tsebagatša thuto ya kgapeletšo ya mmele mo sekolong se sengwe le se sengwe, yunibesithi, le dikgolegong go lwantšha malwetši a lephelo bjalo ka swikiri le madi a magolo. Go feta fao, Kgoro ya Dipapadi, Bokgabo le Setšo le mebasepala di swanetše go netefatša kabo ya ditheo tša boitapološo, go akaretšwa mafelo a go itšhidolla le ditheo tša dipapadi mo ditšhabeng.
- Dikolo tša mmušo le tša praebete ga mmogo le ditheo tša thuto ya godingwana di swanetše go ba le kabo ya ditirelo tša ka gare tša leago le monagano go swaragana le ditlhohlo tše bjalo ka boitekanelo bja monagano, bomphenyašilo, dikgaruru tša go ya ka bong, le go kata bj bj.
- Kgoro ya Tlhabollo ya Leago e tla thekga tlhahlo, kwalakwatšo, thwalo, le momagano ya badirela-leago gape le go tutuetša dikgoro tše dingwe go dira bjalo go netefatša kabo ya ditirelo tša leago le monagano, go swaragana le mathata ao a oketšegago a leago.
- Setšhaba le ditsebi tša bafsa go ya ka setheo, bjalo ka ditsebi tša monagano, badirela-leago, ditsebi tša tlhabollo ya bafsa, ditsebi tša kgolo ya bobjana, le bašomi ba setšhaba ba maphelo ba swanetše go thwalwa go maatlafatša le go tliša thekgo ya leago le monagano go akaretšwa kabo ya ditirelo tša malapa le boitekanelo bja monagano.
- Sehlopha sa motheo sa thekgo ya Tsenogare ya Bafsa ya MoPresidente se swanetše go aba thušo ya leago le monagano le tlhokomelo ya boitekanelo go bafsa.
- Kgoro ya Maphelo e swanetše go hloma mokgahlo wa bafsa ka mo gare ga NHI go netefatša gore bafsa ba bewa pele le go akaretšwa mo nakong ya kgato ya tšhomišo.

6.3.2 Go kgothaletša go itekanela monaganong magareng ga bafsa

- Go oketša temošo ya ditirelo tša tlhahlo ya bana, batšwamahlalagading, le bafsa, go akaretšwa bafsa bao ba kgaphetšwego thoko le metsemagaeng. Tšona di akaretša ditirelo tša ISHP, ditirelo tša setšhaba tša boitekanelo bja monagano tšeo di abjago ke diNGO, Mogala wa Bana le Sehlopha sa Tiro ya Kgatelelo ya monagano sa Afrika Borwa (SADAG).
- Kgoro ya Maphelo e tla hloma ditheo tša boitekanelo bja monagano mo magaeng go aba ditirelo tše gape di swanetše go fiwa maina ao a ka se kego a goga šedi ya kgobošo go balwetši.
- Go tsebagatša phihlelelo ya dinomoro tšeo di sa lefelwego tša tirelo yeo e ikgafilego ya khupamarama go bafsa bao ba hlokago ditirelo tša tlhahlo. Ditirelo tša poledišano le bahlahlhi, bašomi ba bafsa, ditsebi tša monagano, le bahlahlhi ba profešenale mo makaleng go swana le WhatsApp/Messenger di a thuša gape di ka kopanywa le thulaganyo ya

tshedimošo ya lefelo (GIS) go bontšha lefelo leo mošomiši a lego go lona le go aba phetolo ya ka pejana ge go na le motho na le maikutlo a go ipolaya goba mathata a mangwe a monagano. Ditirelo tše di bjalo di be di bapatšwa kudu nakong ya kiletšo ya mesepeli ka baka la leuba le gore di swanetše go otlollwa, tlhongwa le go šomišwa le ka morago ga leuba.

- d) Bakgathatema ka moka ba swanetše go lebelela taba ya boitekanelo bja monagano ka botlalo ka leihlo la boitekanelo bja setšhaba, le go swaragana le dilo tše di hlolago ditlhohlo tše bafsa ba itemogelago tšona, bjalo ka maemo a godimo a dikgaruru tša go ya ka bong, tšhomišompe ya diokobatši, go ipolaya, bosenyi, le maitemogelo a kgethollo ya semorafe le kgethollo ye nngwe, le moya wa bafsa bao ba hlokago mešomo. Mananeo le ditirelo di swanetše go otlollwa go thekga batswadi le bahlokamedi ba bana bao ba amegilego.

6.3.3 Go lwantšha tšhomišompe ya dinotagi magareng ga bafsa

- a) Go šomiša ka botlalo Thulaganyo ye Kgolo ya Bosetšhaba ya Dinotagi.
- b) Tirelo ya Sephodiša ya Afrika Borwa e swanetše go bea pele phokotšo ya go hwetšagala ga diokobatši tše di sego molaong go akaretšwa go oketša mengwaga ya mo molaong ya tšhomišo ya dinotagi go ya go 21.
- c) Kgoro ya Maphelo e tla tšweletša le go šomiša ditumelelano le ditlwaedi tša tlhahlobo le kalafo tše di swaraganego tša go ithekga ka dinotagi le malwetši ao a tšwelelago ka nako ye tee.
- d) Melao le dipholisi tše di nolofatšago pušo ya maleba ya tshepedišo ya bjala le diokobatši e hloka go kgopanywa le go gapeletšwa.
- e) Go bjala ga ba swanelwa go rekišetšwa kgauswi le dikolo le mafelo a mangwe ao a etelwago ke bafsa kgafetša-kgafetša.
- f) Bafsa ba swanetše go kgathatema mo mekgahlong ya selegae yeo e lego kgahlanong le bosenyi goba diforamo tša setšhaba tša sephodiša (CPF) le go ba le mafolofolo kgahlanong le bomenetša bjo bo paledišago maiteko a twantšho ya diokobatši.
- g) Tshedimošo ya ditlamorago tše di mpe tša tšhomišo ya dinotagi le dikotsi tša bokgoba di swanetše go latela dipapatšo tša bjala mo thelebišeneng. Mmušo o swanetše go akanya go thibela dipapatšo tša bjala sa ruri.
- h) Go swaragana le phihlelelo yeo e lekanyeditšwego ya mafelo a go kgopamolla mekgwa, Kgoro ya Tlhabollo ya Leago e swanetše go šomiša le go oketša mananeo a go fokotša kotsi le a go kgopamolla mekgwa go bafsa bao ba tlaišwago ke tšhomišompe ya dinotagi go ralala le naga.
- i) Melaotlaleletšo ya mebasepala yeo e swaraganago le go thibela phihlelelo ya bjala e swanetše go tiišetšwa.
- j) Mešomo yeo e amanago le twantšho ya tšhomišompe ya dinotagi e swanetše go tlholwa.

6.3.4 Go fokotša dikgaruru tša go ya ka bong le Polao ya basadi

- a) Go šomiša Leano la Thulaganyo ya Bosetšhaba Dikgaruru tša go ya ka Bong le Dipolao tša Basadi (NSP 2020-2030). Maatlafatša melao ya bjale yeo e swaraganego le dikgaruru tša go ya ka bong ka go hlabolla melao ye meraro ya bohlokwa, e lego Molao wa Dikgaruru tša ka Malapeng; Molao wa Bosenyi (Bao ba Katilego le Melato ye mengwe ya Amana le yona); le Molao wa Bosenyi le Melato ye mengwe ya go amana le bona).
- b) Go šomiša ditirelo tša thibelo le ditsenogare tša ka pejana go batšwasehlabelo ba dikgaruru tša bobjaneng le bogolong le basenyi.

6.3.5 Go kgothaletša ditokelo tša bophelo bja thobalano le pelego

- a) Go ruta mehola yeo e lego kgahlanong le kgopolotee ya bong le kgethollo mo bafsenseng go kgothaletša boitshepo, le go ithompha le go hlompšha, gotee kwešišo yeo e tseneletšego ya bong bja batho. Bafsa, kudukudu bafsa ba basadi, ba swanetše go rutwa go ba le boitshepo ge ba tšea diphetho ka ga boitekanelo bja bona bja thobalano le pelego le ditokelo, le go bega dikgatako tša ditokelo tše. Se ke tebelelo ye bohlokwa ya thuto yeo e tseneletšego ya thobalano le maikarabelo a dikolo le malapa.
- b) Go godiša phihlelelo ya ditirelo tša boitekanelo go batšwamahlalagading le bafsa le ya tshedimošo yeo e amanago le boitekanelo bja thobalano le pelego le ditokelo gape oketša seo ka dikliniki tše di sepelago, ditheo tša mmušo le tša praebeite tša boitekanelo, ga mmogo le dikolo, le mafelo a mangwe. Bafsa ba swanetše go kgona go itšeela diphetho ka ga tlhokomelo ya maphelo a bona ka tlhahlo ya bahlankedi ba tša maphelo, leago le setšhaba bao ba sa atlholego gape ba go ba le kwelobohloko. Šomiša tlhako ya semolao ya tšhireltšo ya bana mo ditheong tša maphelo, mo

ditabeng tša melato ya go kata le mekgwa ye mengwe ya tlaišo ya thobalano.

- c) Go dumelela bafsa go šomiša ditirelo tša tlhokomelo ya maphelo, go akaretšwa dikliniki tšeo di sepelago go thekga hlohleletšo ya boitekanelo le masolo a thibelo ya malwetši; go tlhahlo le go dira diteko tša HIV le go ba le kgahlego ya boitekanelo bja motho ka noši gape le tloša mapheko ao ba ipeetšego wona le mapheko a go ya ka maemo nakong ya mauba le malwetši ao a tlogo phulega ka moso.
- d) Go šireletša bafsa mo dikgarurung tša thobalano le tša bong, ditwatšing tša go fetela ka thobalano, tšhomišompeng ya dinotagi le go ima ga batšwamahlalagading. Re hloka go swaragana ka botlalo le ditlwaedi tša setšo tšeo di tlaišago ditokelo tša bona tša botho le go swaragana le dilo tša leago tšeo di hlolago ditlhohlo tša boitekanelo.
- e) Go šomiša ditsenogare tšeo di abago tshedimošo le go lwantšha diila, ditumelwana, dikakanyo tšeo di fošagetšego, kgopolotee, le kgethollo yeo e amanywago le bong.
- f) Go tlatša malapa le setšhaba ka bokgoni go ba kgontšha go bolela le batšwamahlalagading ka boitekanelo bja tša thobalano le pele go ka bolokologi le go šomiša ka boitshepo leleme la bona la gae.

6.3.6 Fokotša ditlamorago kgahlanong le mauba

- a) Abelana ka phetolo yeo e kwagalago go šireletša badudi, gagolo bafsa, kgahlanong le khuetšo ya leuba, ge go laolwa dikotsi.
- b) Fokotša khuetšo ya leuba mo ekonoming le leagong le go šireletša bao ba lego kotsing, ka go netefatša gore bobedi ditsenogare tša leago le ekonomi di nepiša 40% ya bafsa bjalo ka baholegi.
- c) Go kgothaletša mekgwa ye mefsa ya go ithuta (thuto ya inthanete le thuto ya go se ye meagong goba ditheong tša thuto).
- d) Go abelana ka kimollo ya leago go malapa ao a lego tlalelo ka ge letseno la bona le amilwe gampe ke leuba.
- e) Go thekga dikgwebo tša bafsa ka go aba lekgetho la kimollo.
- f) Go nolofatša phihlelelo ya meets le kelelatšhila mo ditšhabeng.
- g) Go akaretša bafsa bjalo ka baemedi ba hlohleletšo ya ditlwaedi tša bohlweki bja motheo tša go swana le go hlapa matsogo kgafetšakgafetša le go šomiša dibolayatwatši.
- h) Go netefatša bokgathatema bja bafsa mo ditshepedišong tša go tšea diphetho, go maatlafatša tiro le lentšu la bona.
- i) Go kketša bohlahi bja bafsa go ikarabela go mauba.
- j) Ka mehla lekola khuetšo ya mauba mo bafsens, go akaretšwa ditherišano, dipoledišano, le nyakišišo, bj. bj

6.4 KGOKAGANO YA LEAGO LE KAGO YA SETŠHABA

NDP e akanya gore ka 2030 MaAfrika Borwa a tla phela mo nageng yeo e swaraganego yeo e efogago dikarogano tša semorafe, bong, le maemo, yeo e amogelago boitšhupo bjo bontši bja batho. Kago ya setšhaba le kwano ya setšhaba di hlola kopano ya maikarabelo, yeo e hlokegago go fenywa mapheko ao a thibelago katlego le tekatekano. Bafsa ba Afrika Borwa ba bontšhitše gantši gore b aka kgona go phenkgišana mo magatong ka moka a diintasteri tša bohlahi le setšo mo gae le lefaseng ka moka gomme mohlala wa bona o swanetše go ekišwa ke ba bangwe. Go fa mohlala, ka 2020, lenaneo la Trevor Noah la la thelebišeneng la Daily Show, leo le gašitšwego go tšwa New York, le be le lebelelwa tšatši ka tšatši ke balatedi ba dimilione go ralala le lafase. Afrika Borwa e tšweleditše bafenyi ba mmalwa ba phenkgišano ya Bommasebotsana bja Lefase (Miss Universe) mo mengwageng ya morago bjale go akaretšwa Demi-Leigh Nel-Petersen ka 2017, Zozibini Tunzi ka 2019 le Tamaryn Green yo a tšeerego maemo a pele a phenkgišano ya Mmasebotsana wa Lefase ka 2018. Naga e thopile gape Sebjana sa Lefase sa Rugby ka 2019, go godiša moya wa phenyo ka maiteko ao a swaraganego. Ka gona, bafsa ba swanetše go eta pele mo tšweletšong ya ponelopele ya molaotheo ya sešhaba seo se swaraganego, sa go se kgetholle go ya ka bong, sa go se kgetholle go ya ka semorafe, sa tokologo, katlego le tekatekano. Dipapadi le bokgabo di na le bokgoni bjo maatla bja go thekga kago ya setšhaba bjalo k age go bontšhitšwe ka kopano ge MaAfrika Borwa a kgathatema goba a fenywa mo dipapading tša diphenkgišano bjalo ka diatletiki, kgwele ya maoto, go rutha le rugby. Mmušo ka Kgoro ya Dipapadi, Bokgabo le Setšo le ditheo tša wona, o hlaloša karolo ya lekala la bokgabo, setšo le bohwa ya go “kgathatema mo tlabollong ya ekonomi yeo e swarelelago le go oketša tlhoho ya mešomo ka go boloka, go šireletša le go hlabolla bokgabo, setšo le bohwa bja Afrika Borwa go thekga setšhaba seo se lego ngata ye tee gape sa temokrasi” (Kgoro ya Bokgabo le Setšo, 2017).

Kgoro ya Dipapadi, Bokgabo le Setšo e tšweleditše “Leano ka Mzansi Golden” ka 2012, nepokgolo e le tlabollo ya bokgoni le tlhoho ya menyetla ya mešomo yeo e swarelelago ya badiragatši. Leano le sepetša lenaneo la ngwaga ka ngwaga la mašeleng a lekala la bokgabo, setšo le bohwa leo laetšwego go aba thušo ya mašeleng go badiragatši ba bafsa, bahlokomedi, ditsebi tša

bohwa, mekgahlo ya bafsa, ditheo tša dinyakišišo le setšhaba ka kakaretšo. Ditheo tša Kgoro ya Dipapadi, Bokgabo le Setšo bjalo ka Lekgotla la Bosetšhaba la Bokgabo le Lekgotla la Bosetšhaba la Bohwa le tšona di ba thušo ya mašeleng go tlhola ya mešomo. Go tlaleletša, Matengwa a Bosetšhaba le ona a na le lenaneo leo le tšwelago pele la thekgo ya mašeleng a diprojeke tša bokgabo, setšo le bohwa gomme baholegi ba tšona bao ba nepištšwego kudu ke bafsa. Ge dipalopalo tša palo ya mešomo yeo e tlhotšwego ke lekala la bokgabo, setšo le bohwa di se gona, lekala le na le bokgoni bjo bontši bja tlhola ya mešomo ya bafsa gomme le swanetše go godišwa. Lenaneo le lengwe le lengwe leo le nepištšwego menyetla ya tlhola ya mešomo ya bafsa le go ba thuša go ikemela, le swanetše go akaretša kgodišo le tlhabollo ya bokgabo le setšo le poloko ya bohwa. Bafsa ba MaAfrika Borwa le bona ba swanetše ema kgahlanong go hloka toka, mo Afrika Borwa le go ralala le lefase, gape ba swanetše go tšea karolo mo mabakeng a boipiletšo bja diphetogo tša thulaganyo. Tšona di akaretša masolo a go swana le #DataMustFall; #BlackLivesMatter; #LGBTQIMatter; le a mangwe ao a ka tšwelelago mo nakong yeo e tlogo.

Ditsenogare tšeo di šišintšwego:

6.4.1 Go šomiša mokgwa wa kakaretšo mo hlomamišong ya kwano ya leago le kago ya setšhaba

- Mmušo ga mmogo le bašomišani ba wona ba leago o swanetše go hloma diprojeke tša mananeo kgoparara bjalo ka makgobapuku a setšhaba le hlokomelo ya maemo a godimo ya mafelo a bohwa go maatlafatša boeti le tlhola ya mešomo.
- Intasteri ya botlhami e swanetše go amogela le go šomiša meholo yeo e tšwago go 4IR. Mohlala, tšhomišo ya thulaganyo ya go gatiša tshedimošo ka yeo e dirago gore go be boima go e fetola e ka hlalošalefsa ka fao badiragatši ba lefšago ka go ba sedirišwa sa batlhami ba dirigatšo tša mogopolo go amogela boleng bja mošomo wa bona (WEF,2017). Se se fokotša tšhomišompe ka baboleledi bao itsenyago mererong ya matlotlo magareng ga badiragatši le balatedi ba bona.
- Bogwebi bo sepelelana le diintasteri tša botlhami le setšo gomme bo swanetše go hlokomelwa le go godišwa bjalo ka tsela ya go hlolela bafsa menyetla ya mošomo.
- Mmino, terama, filimi, le tiragatšo ya sinema, bobegaditaba, diswantšho, mabenkele a diaparo tša fešene, ditiragatšo tša sefaleng, papadi ya metlae, le bokgabo bjo bo amanago le bja tiragatšo di swanetše go thekgwa bjalo ka makala ao a golago ka lebelo a diintasteri tša botlhami le setšo.
- Mmušo wa selegae le Kgoro ya Dipapadi, Bokgabo le Setšo di swanetše go hlolela bafsa menyetla gore ba šomišane go ralala le maemo a leago le semorafe gomme le mananeo a swanetše go akaretšwa mo dithulaganyo tša tlhabologo yeo e swaraganego.
- Kgoro ya Dipapadi, Bokgabo le Setšo e šoma mmogo le dikgoro tše dingwe le mekgahlo ya setšhaba ka kakaretšo go kgatha tema mo go ageng thulaganyo ya ditekanyetšo tša boitshwaro bja bafsa to netefatša boikgafo bja bona bja go ya go ile go seriti sa bona le tiro ya boitshwaro mo setšhabeng. Nnete ke gore, se se swanetše go tšweletša mabaka ao a kwagalago a botho go kgona go lebana le dinnete tša maitshwaro le go tšea diphetho go ya ka seriti go akaretšwa go lwantšha bomenetša.

6.4.2 Go thekga ka botlalo le go oketša Lenaneo la Bosetšhaba la Tirelo ya Bafsa

- Makala a mmušo, praebe le a setšhaba ka kakaretšo a swanetše go godiša, maatlafatša, le go thekga ka botlalo Tirelo ya Bosetšhaba ya Bafsa (NYS) le go oketša phihlelelo ya yona. Se se sepelelana le dinaga tše dintši tša Afrika bjalo ka Namibia, Kenya, le Tanzania, fao Kgoro ya tša Tšhireletšo e thekgago lenaneo a NYS, go thekga phetogo ya bokgoni mo dikarolong tšeo di tšweleditšwego tša tlhahlo le go ruta boitayo le borata-naga. Go fihlelela se, 50% ya dikarolo tšeo di tšweleditšwego tša tlhahlo di swanetše go thekgwa ke SANDF ka mašeleng ao a SETA ao a netefaditšwego.
- Bea pele go ba gona ga molao wa lenaneokgapeletšwa la NYS. Baamegi mo mmušong, dikgwebo le setšhaba ka kakaretšo ba swanetše go aba kgokagano magareng ga menyetla ya NYS le monyetla wa go tšwa woo o tsenyago bafsa mo lekaleng la mošomo wa bafsa le makala a mangwe.
- Hlola le go godiša menyetla ya tšhomišano ya ka ntle le ka gare ga kontinente magareng ga bafsa ba Afrika Borwa le bafsa ba go tšwa dikarolong tše dingwe tša kontinente ya Afrika le lefase bjalo ka meketeko ya bokgabo le bohwa bja setšo, mananeo a fana ka baithuti le merero ye mengwe yeo e amanago le go tiiša kwešišo ya melao ya boitshwaro ya Afrika.
- Dumelela bafsa ba Afrika Borwa go ithuta ka fao bafsa go tšwa dikarolong tše dingwe tša lefase ba itlholelago menyetla mo dikarolong tše.

6.4.3 Go ruta bafsa mekgwa ye mebotse ya molaotho yeo e hlohletšago boitšhupo bja Afrika Borwa.

- a) Bafsa ba swanetše go ithuta, tseba le go šomiša matseno a Molaotheo, ka ge akaretša gore go tšea eng go ba MoAfrika Borwa. Tšhišinyo ya NDP ya matseno a Molaotheo yeo e retwago dikopanong ka moka tša dikolo, e latelwa ke go opelwa ga koša ya setšhaba e šetše e šomišwa mo dikolong, gomme e swanetše go ba setlwaedi go ralala le dikolo ka moka.
- b) Bafsa ka moka ba swanetše go itlwaelanya le Molaotheo le Molaokakanywa wa Ditokelo le go phela ka melao yeo lego ka gare ga tšona. Molaokakanywa wa Maikarabelo o ipiletša go bafsa go “amogela boipiletšo bja maikarabelo ao a tlogo la ditokelo tše dintši le ditokologo tšeo ba bilego le mahlatse a go di abelwa go tšwa boikgafong le tshotlegong ya bao ba tlilego pele”.
- c) Makgotla a go emela Baithuti a swanetše go gatelela phetogo ko dikolong le ditheong tša thuto ya godingwana go netefatša gore ditheo tša bona di tšweletša le go šomiša maano go aga setšo seo se akaretšago gape sa go hloka kgethollo ya semorafe, melao ya maitshwaro, le kharikhulamo.
- d) Bobegaditaba le ba tšweletša ba swanetše go hlohletša Afrika Borwa ya go hloka kgethollo ya semorafe, kgethollo ya go ya ka bong, gape ya temokrasi mo dipegong tša bona ka moka gape le go aba nako ye teletšana go diragatšo tšeo di nolofatšago pholo, kago ya setšhaba, le poledišano.
- e) Kgoro ya Dipapadi, Bokgabo le Setšo e swanetše tšwela pele go dira gore maswao a bosetšhaba a be gona mo dikolong le ditheong tša thuto. Maswao a bosetšhaba a swanetše go bontšhwa mo meagong ya mmušo le mo dikhamphaning tša praebete ge go kgonega, go hlomphe bohlokwa bja Afrika Borwa yeo e kopanego.
- f) Kgoro ya Dipapadi, Bokgabo, Setšo le Boithabišo e swanetše go tšwela pele go maatlafatša le go boloka mananeo ao a rulaganyeditšwego kago ya setšhaba le kwano ya leago bjalo ka meketeko ya bosetšhaba ya bokgabo le meraloko ya dipapadi.

6.4.4 Go thekga bafsa ba Afrika Borwa go lwantšha mekgwa yohle ya kgethollo go akaretšwa le ya bosemorafe.

- a) Kgoro ya Dipapadi, Bokgabo le Setšo gotee le ditheo tša go fapafapana tša mmušo, mmušo wa selegae mekgahlo ya setšhaba le bafsa ka bo bona ba swanetše go šomiša Lenaneo la Bosetšhaba la Tiro go lwantšha kgethollo ya go hlohletšwa ke melao ya setšhaba, kgethollo ya semorafe, go hloya batšwadi-nageng-dišele, le go se kgotlelele go go amanago le tšona go akaretšwa kgethollo mo mabakeng a seemo sa bong, le dikgaruru tša lehloyo la ba bong bošele
- b) Šomiša masolo ao a nepišitšego go lemoša le go fetola dikgopolo le maitshwaro ao a amanago le mekgwa ya bosemorafe le lehloyo la batšwadinagengdišele. Tše di swanetše go akaretša go tlwaelanya bafsa le le Leano la Bosetšhaba la Tiro go lwantšha kgethollo ya mesorafe, bosenyi bja lehloyo, lehloyo la batšwadinagengdišele le mehuta ye mengwe ya kgosekgotlelele ga mmogo le Thibelo le twantšho ya Bosenyi bja Lehloyo le Molaokakanywa wa Polelo ya Lehloyo ga mmogo le mananeo ao a amanago le tšona.
- c) Mmušo le bašomišmani ba wona, go akaretšwa le lekala la dikgwebo, go godiša bokgabo ka go aba thekgo ya mašeleng le ya ICT go badiragatši ba bafsa go ba thuša go hlola mošomo woo o hlalošago kago ya setšhaba le go hlola dibaka tša dingangišano.

6.4.5 Go tliša boetelapele le bodudi bja mafolofolo magareng ga bafsa

- a) Go thekga tlhabollo ya boetapele bja bafsa mo ditabeng tša dikamano tša go ralala le mebušo. Maloko ka moka a setšhaba a swanetše go rwala maikarabelo go hlola tikologo yeo e loketšego tlhabologo ya lešika leo le tlogo la baetapele. Bafsa ba swanetše go abelwa menyetla go ithuta le go kaonafatša bokgoni bja boetapele. Go swanetše go ba le persente yeo e nepišitšwego ya boemedi bja bafsa mo mekgahlong ya go tšea diphetho mo magatong ka moka a mmušo, setšhaba ka kakaretšo, le lekala la praebete. Barutegi ba bafsa ba swanetše go godišwa le go thekgwa.
- b) Go amogela didirišwa tša mekgwa ye mefsa, ya kgokagano le poledišano ya setšhaba seo se fetogago bjalo ka GovChat, LetsChat le tše dingwe tša go swana natšo tšeo nyakago gore dikgopolo le mošomo wa bafsa mo mmušong e be kgapeletšo. Mabasepala e swanetše go šomiša bafsa ba magaeng godira nyakišišo ya mošomo wa badudi le go kgoboketša tshedimošo ya diwate go kaonafatša thulaganyo le tlhabollo ya mmasepala.
- c) Makgotla a mebasepala a tla godiša thuto ya setšhaba le tšhomišo ya mananeo a tlholompsha ngwaga ka ngwaga go ruta bafsa ka ga mešomo ya bona mo setšhabeng, ga mmogo le ditokelo le maikarabelo a bona bjalo ka badudi. Se se ka dirwa ka tefo ya fase ka go šomiša diyalemoya tša setšhaba, matlapa a magolo a papatšo, bobegaditaba bja kgatišo le matlakala a dikgokagano tša leago a mmasepala.
- d) Makgotla a segoši a swanetše go šireletša le go boloka ditšo tša bona tše itšego ka go hlohletša boikgantšho bja go

ba MoAfrika, ka kgodišo ya tsebo ya setlogo, maleme, le ditlwaedi.

6.4.6 Go katološa le go abelana ka didirišwa tše di lekanego tša dipapadi tša kgapeletšo tša dikolo le setšhaba

- a) Mmušo o swanetše go netefatša didirišwa tša setšhaba tseo di lekanego le go swarwa botse tša boithabišo le dipapadi tša bontši bja badudi bao ba dulago lefelong leo.
- b) Bafsa ba swanetše go ikgobokanya ka bobona ka dihlopha tša setšhaba gore kgone go tšwela pele ba raloka dipapadi. Se se tla dira go be bonolo gore mekgahlo ya dipapadi le mmušo di ba thuše ka didirišwa mo go hlokegago.
- c) Dikgoro tša Dipapadi, Bokgabo le Setšo le Mešomo ya Setšhaba le Lenaneokgoparara, ka tšhomišano le dikgwebo le mebasepala, di swanetše go tsebagatša mananeo a bophelo bja mafolofolo mo ditšhabeng go bafsa.

6.4.7 Go šomiša Phetogo ya Bone ya Diintasteri go hlohleletša Tshwaragano ya Leago, le Kago ya setšhaba

- a) Go katološa kgokagano le go netefatša phihlelelo ya mahala go le/goba theko ya fase ya data.
- b) Go abelana phihlelelo ya lenaneokgoparara la protpentente kudu mo metse magaeng ao a sa hwetšego hlokomelo yeo e lekanego ya Afrika Borwa.
- c) Go thekga phihlelelo ya bafsa ya tshedimošo.

6.5. SEDIRIŠWA SA TLHABOLLO YA BAFSA SEO SE PHETHAGETŠEGO GAPE SA BOIKARABELO

Se se sepelelana le nepo ya NDP ya go hlola mmušo wa go kgona ka go tsebagatša tirelo ya setšhaba, mo lekaleng la bafsa, kago ya bokgoni mo lekaleng la bafsa e akaretša maatlafatšo ya ditheo tše bohlokwa tše di ineetšego go aba ditirelo go bafsa le go netefatša gore ditsebi tša tlhabollo ya bafsa bjalo ka baabi ba bohlokwa ba ditirelo ba na le bokgoni bjo bo lekanego gape ba a kgona. Malebana le se, ditheo tše di latelago di bohlokwa mo tšhomišong ya pholisi ye:

- a) Kgoro ya Basadi, Bafsa le Batho bao ba nago le bogolofadi (DWYPD) ke mohlakomedi wa pholisi ya tlhabologo, tšhomišano, tekolo le tshekatsheko. Maikarabelo a mangwe a yona a bohlokwa a akaretša go dira nyakišišo ya bafsa yeo e akaretšago ye bohlokwa, thekgo, kakaretšo, le poledišano le thekgo ya baamegi. Ka Kgoro le lekala la bosetšhaba la tlhabollo ya bafsa, Kgoro e tla tšweletša tlhako le go thekga thulaganyo yeo e ikarabelago go bafsa, tekanyetšo, tekolo, tshekatsheko le tlhahlobo ya mašelang (YRPBMEA) go ralala le makala ka moka mo dikarolong ka moka tša setšhaba go netefatša kgokagano yeo e sa tekatekego le phetolo yeo e swaraganego ya tlhabollo ya bafsa. Mo maemong a diprofense, mošomo woo o oketšegago o tla dirwa ke Ditonakgolo ka thekgo ya diyuniti tša bafsa mo Dikantorong tša Ditonakgolo.
- b) Go feta fao, go na le diyuniti tša bafsa go ralala le makala a kgoro mo dikarolong ka moka tša mmušo. Di tlhomitšwe go tšweletša dipholisi/maano ao a itšego a lekala, tlhabollo ya bafsa yeo e akaretšago mo diphilising le mananeong a tšona, le go eta pele mo kakanyong le tšhomišong ya mananeo le diprojeke. Mo maemong a selegae, go na le dikantoro tša bafsa tseo di filwego maikarabelo a go aba ditirelo go bafsa le go netefatša gore ba bewa pele mo Dithulaganyong tseo di swaraganego tša Tlhabologo (diIDP). Dikantoro tša selegae tša bafsa di swanetše go šoma le dikgoro tša Tlhabollo ya Ekonomi ya Selegae (LED) go thekga bafsa ka tshedimošo le bokgoni go ikarabela go menyetla yeo e lego gona. Ditheo ka moka di tla netefatša tšhomišo yeo e atlegilego ya pholisi.
- c) Go tliša tšhomišo ya ditsenogare tša bafsa go ya pele, Setheo sa Bosetšhaba sa Tlhabollo ya Bafsa (NYDA) se tlhomilwe ka Molao No.54 wa 2008 ka Setheo sa Bosetšhaba sa Tlhabollo ya Bafsa. Malebana le Molao wo, setheo se laetšwe go tsenya bafsa mo ekonoming, ge o ntše o godiša dikgahlego tša bona. Se se bohlokwa go lemogwa ke gore mošomo wa bjale wa NYDA ke wo montši gape wo boima go šomišwa, kudukudu ge go lebeletšwe ditšhitišo tša didirišwa. Molao wa NYDA o a tlhabollwa go oketša bokgoni bja mošomo le go katološa phihlelelo.
- d) Lekgotla la Bafsa ba Afrika Borwa (SAYC) le tlhomilwe mo Afrika Borwa ka 1997 go emela dikgahlego tsa bafsa. SAYC e na le mehuta e mentši ya mekgahlo yeo e šonago nayo. Ye nngwe ya dintlha tseo e nepišitšego ke go netefatša gore mekgahlo ya bafsa e tšea karolo mo ditabeng tša go akaretša setšhaba ka kakaretšo. Seo se lego mabapi le pholisi ye ke gore le ge karolo SAYC ya go ba “lentšu la bafsa” e amogetšwe, mekgahlo wo ga se o amogelwe semmušo ka gona o tšwela pele go itemogela ditlhohlo, go akaretšwa hlalelelo ya mašelang le bašomi. Mathata a a tšwela pele ka baka la gore di ama kudu tšhepedišo ya lekala la bafsa. Ka gona go bohlokwa gore SAYC e amogelwe semmušo bjalo ka lekala le legolo la bafsa ba Afrika Borwa. Bašomedi le mašelang a wona a swanetše go maatlafatšwa go netefatša gore e phethagatša mošomo wa yona ka tsela ya maleba. SAYC gape e letetšwemgo maatlafatša bokgoni bja mekgahlo yeo e šomago nayo go akaretša bafsa go ba badudi ba mafolofolo.

- e) Sehlopha sa Mošomo sa ga Poresidente (PYWG) se aba tebelelo ya sepolitiki mo tšhomišong ya NYP 2030. Se etelletšwe pele ke MoPoresidente yoo gape e lego modulasetulo, PYWG e šoma bjalo ka sedirišwa seo se swaraganego sa thulaganyo le pego ya tšwelopele. Se sepetšwa ke go rwala maikarabelo ga bakgathatema ba go fapafapana ba bafsa. Se tsenelwa ke baamegi ba bohlokwa le bafsa go ralala le mmušo, setšhaba ka kakaretšo, dikgwebo, le mekgahlo ya bašomi.
- f) Komiti ya Mešomo ya Palamenteng ya Basadi, Bafsa le Batho bao ba nago le Bogolofadi e aba tebelelo ya bolaodi le NYDA bjalo ka setheo sa mmušo. E tšwela pele go rweša mekgahlo maikarabelo a tlhabollo le maatlafatšo ya bafsa.
- g) Mekgahlo yeo e sego ya mmušo yeo e etelletšwego pele ke bafsa le go šomela bafsa e šoma ka boikemedi mo mmušong le go aba ditirelo tša bafsa ka go lebanya le ka go se lebanye. E šoma go ralala le lefase, mo nageng le magaeng moo ye mengwe e lego ya setšhaba goba ya sedumedi. Pholisi ye e lemoga karolo ye bohlokwa yeo e ralokwago ke mekgahlo ye go aba ditirelo tša tlhabollo ya bafsa.
- h) Boikgafo bja lekala la praebete mo tlhabologong ya bafsa bo dula e le bjo bohlokwa, kudukudu ka gore tlhabologo ya bafsa ke tlhohlo ye kgolo mo lekaleng. Lekala la praebete le swanetše go bea pele kakaretšo ya bafsa go tša ekonomiki, mohlala, go netefatša boikarabelo bja melawana ya BBBEE go bafsa le go hloma YRPBMEA. Thulaganyo yeo e kopanetšwego le kabo ya ditirelo ka lekala la praebete le yona e bohlokwa. Kgoro ya Basadi, Bafsa le Batho bao ba nago le Bogolofadi e swanetše go maatlafatša go šoma ga Didirišwa/Lekgotla la Tlhabollo ya Bafsa - thulaganyo yeo e kgokagantšwego ya tlhabollo ya bafsa yeo e bopilwego ke lekala la praebete, lekala la mmušo, le baamegi ba setšhaba ka kakaretšo.
- i) Dikarolo tša merero ya bafsa tša mekgahlo ya mahlokore a mantši le tšona di raloka karolo ye bohlokwa, go Ditšhabakopano, Kgokagano ya Afrika, BRICS, Bongwaledi bja Kgweranoditšhaba le Tlhabologo ya Setšhaba sa Afrika Borwa.

Go bohlokwa go lemoga gore, go aba ditirelo le mananeo a go ba le mohola, Afrika Borwa e tšwela pele go šomiša mokgwa wa yona wo e go latelago wa mahlokore a mabedi mo tlhabologong ya bafsa, e lego: kamogelo ya tlhabollo ya bafsa go ralala le makala a go fapafapana; le go aba mananeo le ditirelo tšeo di ineetšo le go nepiša kudu bafsa. Se se hloka maiteko ao a swaraganego le ao a kgokaganego go tšwa go baamegi ba bohlokwa mo tlhabolong ya bafsa, bjalo ka karolo ya kwano ya setšhaba, ke ka baka leo go nago le tlhokego ya go kaonafatša dikamano magareng mmušo wa bosetšhaba, diprofense le wa selegae go netefatša tšhomišano dikarolong ka moka tša mmušo gotee le bafsa. Malebana le se, bafsa ba swanetše go akaretšwa ge go rulaganywa le ge go tšewa diphetho, go agwa dikanamo, le go fetolwa dikgopolotee tšeo di tlhalošago bjalo ka “mathata a leago”..., tikologo yeo e kgontšhago yeo e lebišago maatla a bona, tšweletša boetapele bja bona, go tiišetša dikakanyo tše difsa tšeo di ba hlohleletšago bjalo ka badudi, bao ba kgonago go lwantšha mathata a seleago le go šomiša menyetla, e swanetše go dirwa. Bošomišani bo bohlokwa, ga mmogo mekgwa ya kabo ya ditirelo yeo e netefatšago thekgo ya setheo le bokgathatema mo go tlameng dipeeletšo tšeo di tilego mo mananeong a bafsa ao a hlokegago mo setšhabeng.

Ditsenogare tšeo di šišintšwego

6.5.1 Maatlafatša Ditheo tša Bafsa le dithulaganyo go netefatša phethagalo le

- a) Go swanetše go ba le go se fihlwe le didirišwa tšeo di lekanego tša ditheo tlhabollo ya bafsa, ga mmogo le ditekanyetšo tše maatla tša go rwala maikarabelo tša fao didirišwa di tlogo šomišwa ka gona mafelelong.
- b) DWYPD e tla thekga le go tsebiša ditsenogare go netefatša kgokagano ya ditheo tša go fapafapana le go fetiša go šoma noši go hlohleletša kgokagano ya maleba ya mananeo a tlhabollo ya bafsa go efoga karogano, boipušeletšo, le tshenyo.
- c) Makala ka moka a mmušo a swanetše go akaretša tlhabollo ya bafsa go ralala le dipholisi le mananeo a makala go netefatša boikarabelo.
- d) Etla ka dikakanyo tša mananeo a tlhabollo ya bafsa le diprojeke tšeo di tlogo šomišwa ke makala a mmušo, setšhaba ka kakaretšo, le a kgwebo.
- e) Maatlafatša lekala la Bosetšhaba la Tlhabollo ya Bafsa mo Kgorong ya Basadi, Bafsa le Batho bao ba nago le Bogolofadi ka bašomi le mašeleng ao a lekanego go phethagatša mošomo wa yona wa go lebeledišša tšhomišo ya maleba ya pholisi ya tlhabollo ya bafsa.
- f) DWYPD e swanetše go agofiša le go phethagatša phetošo ya Molao wa Bosetšhaba wa Tlhabollo ya Bafsa.
- g) Maatlafatša ditheo tša tlhabollo ya bafsa le dithulaganyo mo maemong a bosetšhaba, diprofense, le selegae. Tšona di tla akaretša Foramo ya Bosetšhaba ya Tlhabollo ya Bafsa, Diforamo tša Diprofense tša Tlhabollo ya Bafsa, le Diforamo tša Selegae tša Tlhabollo ya Bafsa. Morero wa diforamo tše ke go kopanya baamegi mo sekgebeng sa tlhabollo ya bafsa go netefatša go atlega ga thulaganyo yeo e kopanetšwego, go ithuta, tshwaragano, le tshekatsheko magareng ga tše dingwe tše bohlokwa.
- h) Mmušo o swanetše go tsebiša ditekanyetšo tšeo di arogantšwego ka bong, mengwaga, le bogolofadigo ralala le

mananeo ka moka a bafsa gore thulaganyo ya ditsenogare tša dihlopha tše e be ka ga bohlatse.

- i) Makala ka moka mo dikarolong ka moka a swanetše go thekga tlhabollo ya bafsa ka go šomiša dintlha tše di nepišitšego bafsa mo diyuniting tša bafsa.
- j) Tlhako ya molao wa tlhabollo ya bafsa mo Afrika Borwa (Molao wa Tlhabollo wa Bafsa wa Afrika Borwa) e swanetše go tšweletšwa le go romelwa Palamenteng go yo hlahlobja.
- k) Hloma le/goba maatlafatša Dipalamente tša Bafsa.
- h) Uhulumeni ufanele ethule izilinganiso ezihlukanisiwe zobulili, zobudala, nokuba nokhubazeka kuzo zonke izinhlelo zentsha ukuze ukwakheka kokungenelela kwalawa maqembu kubhekiswe ebufakazini.
- i) Yonke imikhakha kuzo zonke izinkundla ifanele isekele ukuthuthukiswa kwentsha kusetshenziswa izindawo zokugxila zentsha ezingxenyeni zentsha.
- j) Iqoqomthetho lohlaa lokuthuthukiswa kwentsha eNingizimu Afrika (uMthetho Wokuthuthukiswa Kwentsha yaseNingizimu Afrika) lifanele lenziwe futhi lithunyelwe ePhalamende ukuze licutshungulwe.
- k) Sungula futhi/noma uqinise iPhalamende Lentsha.

6.5.2 Kgoganya kabo ya ditirelo go ba le khuetšo ya godimo ya kabo

- a) Kgoro ya Basadi, Bafsa le Batho bao ba nago le Bogolofadi e swanetše go kgokaganya tlhabollo le tšhomišo ya palofase ya ditlwaedi le ditekanyetšo tša tlhabollo ya bafsa, go netefatša gore bafsa ba fihlelela ditirelo tse di boleng le mananeo go sa šetšwe ditikologo tša bona.
- b) Maano a tlhabollo ya bafsa a swanetše go šomišwa mo maamong ka moka ke dikarolo ka moka tše tharo tša mmušo. Mebasepala e swanetše go netefatša tlhomo ya thulaganyo ya tlhabollo ya bafsa mo ditshepedišong tša yona, ka ge e le karolo ya mmušo yeo e lego kgauswikgauswi le bafsa.
- c) DWYPD, COGTA le diOTP di swanetše go thekga mebasepala go tla ka maano ao a kwešišegago, ka therišano le tlhabollo ya bafsa (tše di sepelelanago le NYP 2030 le dinnete tša selegae), tše di ka šomišwago le go fiwa thekgo ya mašelang ke Makgotla a Mebasepala.
- d) Mebasepala e swanetše go hloma didirišwa tša diforamo tša tlhabollo ya bafsa go kgokaganya kabo ya ditirelo mo maamong a selegae. Makgotla a magoši a swanetše go latela tshepedišo ya go swana gape ka tlaleletšo go netefatša gore ditabana tše di amago bafsa mo makgotleng a magoši di a akaretšwa mo leanong la mmasepala la tlhabollo ya bafsa.
- e) Šomiša mokgwa wa tlhabollo ya selete go netefatša khuetšo ye kaone ya dipholisi, maano, le mananeo a bafsa.
- f) Sepetša tlhomo ya ditherišano tša maemo a godimo tša tlhabollo ya bafsa tše di etilwego pele ke lekala la praebete.

6.5.3 Ukwenza lula ukwamukelwa komkhuba wokuthuthukiswa kwentsha njengomsebenzi.

- a) Nolofatša temogo ya mošomo wa wa tlhabollo ya bafsa/mošomo wa bafsa bjalo ka modiro woo o fapanego.
- b) Nolofatša temogo ya tlhabollo ya bafsa bjalo ka lekala la modiro woo o kgethegilego wa makala a go fapafapana.
- c) Tšweletša tlhako ya peamolao wa mošomo wa tlhabollo ya bafsa.
- d) Hlohleletša tlhabollo ya karolo ya tsebo go thekga mošomo wa tlhabollo ya bafsa.
- e) Hloma mokgahlo go godiša boitšhupo bja botsebi le go abelana mešomo ye mebotse.
- f) Tšweletša ditekanyetšo tša yuniti ya mošomo tše di amanago le mešomo ya tlhabollo ya bafsa le go tsebagatša ditsela tša tumelelo ya bašomi ba bafsa go ya le maemo a bona mangwalo a dinyakwa tša mošomo.
- g) Etla ka mananeo a bafsa ka hlalošo ya khuetšo ye e nepišitšwego.
- h) Nolofatša temogo ya go ithuta pele bjalo ka karolo ye kgolo ya go ba setsebi.
- i) Šomiša ditsela tša go bega tše di loketšego morero, gape tše di netefatšago go rwala maikarabelo.

7. MEKGWA YA TEKOLo LE TSHEKATSHeko

Tšhomišo ya Pholisi ya Bosetšhaba ya Bafsa mo nakong ya 2020-2030, e tla lekolwa kgafetšakgafetša ke Kgoro ya Basadi, Bafsa le Batho bao ban ago le Bogolofadi, ka tšhomišano le makala le baamegi ba maleba magatong ka moka. Kgoro e tla hlama tlhako ya Tekolo le Tshekatsheko (M&E) ka tšweletšo ya maemo a godimo, dipelo, le khuetšo ya ditšhupo tša M&E go dintlha tše bohlokwa tša pholisi. Tlhako a tla tlhahlwa ke Tlhako ya M&E yeo e dumeletšwego ya 2018 ya NYP 2020 ga mmogo le Tlhako ya M&E ya Mmušo ka Kakaretšo le Tlhako ya Bosetšhaba ya Tshekatsheko ya Pholisi (NEPF) yeo e tlišago boikgafo bja mmušo wa Afrika Borwa go dikokwane tšeo di akaretšago le tšhomišo yeo e phatlaletšego ya mekgwa ya go fapafapana ya Tekolo le Tshekatsheko yeo e tlhohleletšago kakaretšo (DPME, 2019:6). Go hlakile gore tlhako yeo e šišintšwego ya M&E e tla aba ditšhupo tšeo di lekanyeditšwego ga mmogo le kgoboketšo ya tshedimošo le didirišwa tša go šala tšomišo morago.

Tlhako e tla šala morago tšhomišo ya NYP ka makala ka moka le baaba ditirelo ba maleba go netefatša gore katlego ga se ka ga ditlamorago tša tsenogare (mohl. palo ya baamogedi) fela, eupša gape e lebelela ditlamorago tša tsenogare tša pakagare le lebaka le le telele (mohl. ka fao maphelo a baamogedi a ka bago a fetotšwe ka gona ka baka la ditsenogare tša pholisi). Go tla ba le tlholo ya tekolo le tshekatsheko ya ka gare ya koketšo ya bokgoni bja baamegi ka moka ba bohlokwa le badiriši. Tše di tla akaretša go ipiletša go bafsa go ba beng ba diphetho tša tshepedišo ya tlhabollo ka go kgathatema mo tekolong le tshekatshekong, ka go realo e kgothaletša boetapele bja bafsa bja maikarabelo ka go tšea ditokelo tša botho bjalo ka kokwane ye bohlokwa ya tlhabologo. Maitemogelo a NYP ya peleng a tšweletša dikarolo tšeo di sa atlegago tša tšhomišo go ya go tlhabologong ya morago ga nako le tumelelo ya tlhako ya M&E. Thulaganyo ya toalo ya tshedimošo ya inthanete le yona e a šišinywa go thuša go hloheletša tokogolo ya go bega le go kaonafatša boikarabelo.

Go feta fao, Leano leo le Swaraganego la Tlhabollo ya Bafsa (IYDS) le tla tšweletšwa ke Setheo sa Bosetšhaba sa Tlhabollo ya Bafsa go kgontšha tšhomišo ya pholisi ya bafsa. Ka lebaka leo, tshekatsheko ya tlhabologo yeo e ikemego ya tšhomišo ya pholisi e tla swarwa ka 2025 go tsebiša kgonagalo ya diphetogo tša IYDS, mola tshekatsheko yeo e tseneletšego ya go ikema ya tlhabologo mafelelong e tla swarwa go lekodišiša khuetšo ka botlalo ya pholisi le mehola yeo e tšweletšego bafsa, lekala la bafsa le setšhaba ka kakaretšo. Bafsa ba tla rapšwa go tšea karolo mo YRPBMEA bjalo ka bašomiši/baamogela ditirelo/baholegi.

8. THUTO

Dithuto tše di tšwelelago go tšwa tšhomišong ya Pholisi ya Bosetšhaba ya Bafsa ya 2020 di bontšhitše gore go na le tlhokega ya go arabela dinyakwa tšeo di šarakanego, tšeo di oketšegago gape tšeo di fetogago tša bafsa. Dikarabelo tše di swanetše go šomišwa ka mokgwa woo o akgofilego gape o swaraganego go lebeleletšwe gore bofsa ke legato le bohlokwa la tlhabologo, gape bafsa ka moka ba swanelwa ke go maatlafatšwa gore ba kgone go fetogela bogolong ntle le mathata. Nepo ya Pholisi ya Bosetšhaba ya 2030 ke go swaragana le ditlhohlo tšeo di itemogelwago ke bafsa ba Afrika Borwa, le go hlola tikologo yeo e tlogo ba kgontšha go fihlelela bokgoni bja bona. Ka gona, go ba le tlhako ya tekolo le tshekatsheko ya go šala morago tšhomišo ya diphetho tša pholisi ya bafsa le le tšweletšo ke kgato ya pele ye bohlokwa. NYP 2030 e ikemišeditše go ba le mananeo a tlhabollo ya bafsa ao a ikarabelago go ditlhohlo tšeo di itemogelwago ke bafsa ba Afrika Borwa ka IYDS go kgontšha bafsa go ba le khuetšo le go rwala maikarabelo a bokamoso bja bona.

Pholisi ye ya bafsa e tšweletšwa mo nakong ya Phetogo ya Bone ya Diintasteri (4IR). Ka gona, go akgofiša ditšhišinyo tše bohlokwa tša pholisi, ditekanyetšo tšeo di šišintšwego di akaretša thuto ya boleng le phetolo ya bokgoni, go kgathatema go tša ekonomi, maiteko a go kaonafatša go thwalwa mošomong mo ekonomi, boitekanelo bjo bo kaonafetšego bja monagano le mmele ga mmogo le mekgahlo yeo e šomago botse ya tlhabaollo ya bafsa. Tše ka moka di swanetše go thekgwa ka kgonthe, ka go abelana ka didirišwa tšeo di lekanego le maiteko ao a kopantšwego ao peleng a bego a šitiša katlego. Go amogelwa ka botlalo gore didirišwa ga se tša lekana, le gore mmušo o swanetše go swaragana le ditšhišinyo tša pholisi tšeo di phenkgišano, le ge go le bjalo peeletšo mo bafsens ke peeletšo mo tlhabologong ye kgolo ya setšhaba sa Afrika Borwa. Tšhomišo ya ditsenogare tše mo mengwageng ye lesome yeo e tlogo go tla re batametša go Afrika Borwa yeo go yona bafsa le ditheo tšeo di šomelago ba fihlelelago bokgoni bja bona ka botlalo mo dikarolong ka moka tša seleago, ekonomi le sepolitiki, gape ya go lemoga le go tšweletša maikarabelo a bona go aga bophelo bjo bokaone go bohle.

9. METHOPO

Kopano ya Afrika. 2006. Tšhata ya Afrika ya Baša. Addis Ababa: Kopano ya Afrika.

Butler-Adam J. 2018. The Fourth Industrial Revolution and education. S Afr J Sci. 2018; 114(5/6), Art. #a0271, 1 tsebe. <http://dx.doi.org/10.17159/sajs.2018/a0271>.

De Lannoy, A., Graham, L., Patel, L. & Leibbrandt, M. 2008. Ke eng seo se hlohleletšago tlhokego ya mošomo wa bafsa gape ke ditsenogare dife tšeo di thušago? A Systematic Overview of the Evidence and a Theory of Change. Setheo sa Tlhabollo ya Leago mo Afrika, Yunibesithi ya Johannesburg (UJ). Available: <https://www.uj.ac.za/faculties/humanities/csda/Documents/Youth%20Unemployment%20report%20FINAL%20interactive.pdf> [January 2020].

Kgoro ya Bokgabo le Setšo. 2017. Ditekanyetšo tša Tshenyagalelo ya Bosetšhaba tša 2017: Bokgabo le Setšo. <http://www.treasury.gov.za/documents/national%20budget/2017/ene/Vote%2037%20Arts%20and%20Culture.pdf>

Kgoro ya Thuto ya Godingwana & Tlhahlo. (2018). Dipalopalo tša Thuto le Tlhahlo ya Morago ga Sekolo mo Afrika Borwa: 2016. Pretoria: Kgoro ya Thuto ya Godingwana & Tlhahlo.

Kgoro ya Thulaganyo Tekolo le Tshekatsheko (DPME), 2019. Tlhako ya Pholisi ya Bosetšhaba ya Tlhatlhobo (NEPF): A re godišeng Afrika Borwa mmogo.

Lefapha la Thulaganyo Tebelelo le Tlhatlhobo (DPME), 2019. Towards a 25 Year Review. Accessed on <https://www.dpme.gov.za/news/SiteAssets/Pages/25-Year-Review-Launch/Towards%20A%2025%20Year%20Review>

Kgoro ya Basadi, Bafsa le Batho bao ba nago le Bogolofadi [DWYPD]. (2020). Thulaganyo ya Bosetšhaba ya Leano ka ga Dikgaruru tša go ya ka Bong le polao ya basadi. Kgoro ya Basadi, Bafsa le Batho bao ba nago le Bogolofadi. Repabliki ya Afrika Borwa.

Hlagala, R.B. 2012. Tšwelelo le maemo a išago a Mošomo wa Bafsa: Dipono tša Ditsebi tša Tirelo ya Leago mo Afrika Borwa. PhD Thesis submitted to Faculty of Humanities Department of Social Work and Criminology at the University of Pretoria. Pretoria.

Nyeck, S.N., Shepherd, D., Sehoole, J., Ngcobozi, L& Conron, K.J. 2019. The economic cost of LGBT stigma and discrimination in South Africa. UCLA, School of Law, Williams Institute, Los Angeles

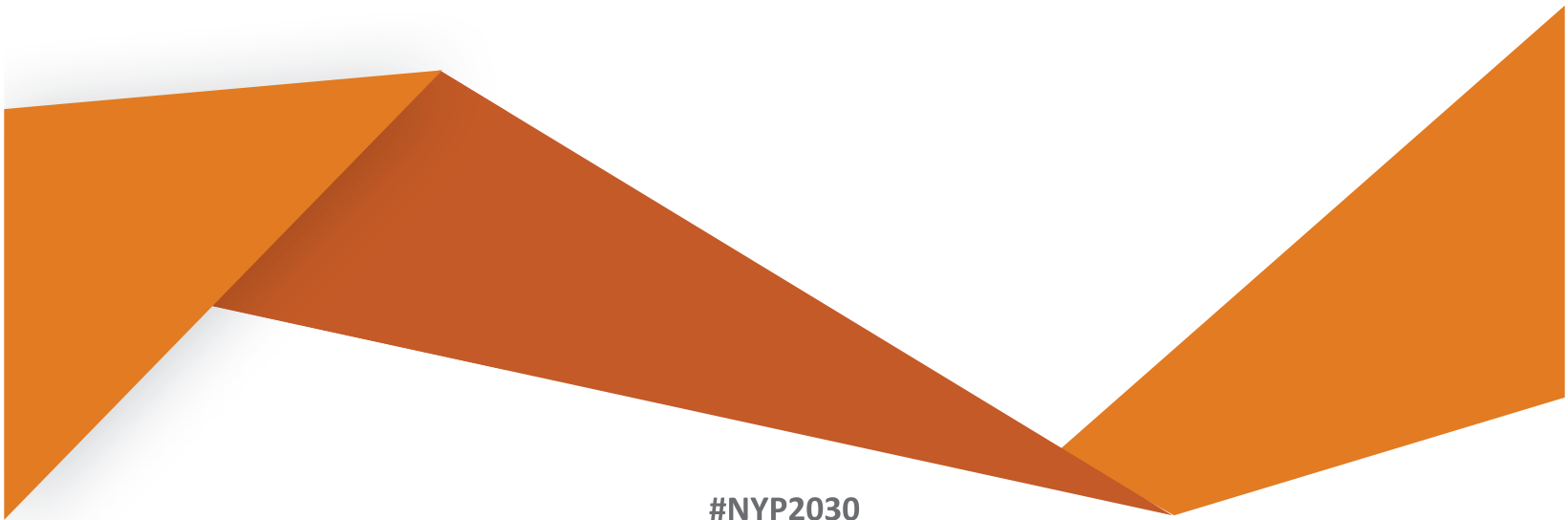
Kgoro ya Bokgabo le Setšo. 2017. Revised White Paper on Arts and Culture (Third Edition). Kgoro ya Bokgabo le Setšo, Afrika Borwa. Pretoria.

Dipalopalo tša Afrika Borwa. 2018. Lehu le ditlholo tša lehu mo Afrika Borwa, 2016, Diphihlelelo tša temošo ya lehu

Dipalopalo tša Afrika Borwa. 2019. Quarterly Labour Force Survey: Quarter 1 2019, P0211. Pretoria. <http://www.statssa.gov.za/publications/P0211/P02111stQuarter2019.pdf>

UNFPA. 2020. Batšwamahlalagading le Bafsa & le Bolwetši bja Khoronavirase (COVID-19). <https://www.unfpa.org/resources/adolescents-and-young-people-coronavirus-disease-covid-19#> [2020, June 5]

Foramo ya Lefase ya Ikonomi (WEF), 2017. How can Creative Industries benefit from Blockchain? <https://www.weforum.org/agenda/2017/07/how-can-creative-industries-benefit-from-blockchain/> [27 February, 2020]

#NYP2030

#YouthPower

#DecadeForPositiveYouthDevelopment